उत्तररामचरितम् ।

नाटकम् ।

—:*:—

महाकवि-श्रीभवभूतिप्रणीतम् ।

श्रीयुक्तगङ्गाधरविद्यालङ्कारभट्टाचार्य्यात्मजेन
शब्दाचार्य्य-पुराणशास्त्रि-सांख्यरत्न-
व्याकरणतीर्थ-काव्यतीर्थ-
स्मृतितीर्थोपाधिकेन
महोपदेशकेन
श्रीयुत हरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्येण
प्रणीतया सर्वार्थबोधिनीसमाख्यया
टीकया वङ्गानुवादेन च
समन्वितम् ।

—:०*०:—

द्वितीयसंस्करणम् ।

नकीपुर-हरिचरणचतुष्पाठीतः
तेनैव
प्रकाशितञ्च ।

—*—

१८४३ शकाब्दे ।

मूल्यं २॥) सार्द्धरजतमुद्राद्वयम् ।

खुलनाजिलाधीन-नकीपुरे
सिद्धान्तयन्त्रे
श्रीवटकृष्णरायचतुर्धुरीणेन
मुद्रितम्।

अशेषगुणभूषितः

स्मरसमानशोभान्वितः,

बृहस्पतिसमामतिः

सततशान्तमूर्त्तिः कृती ।

सुशिक्षित-सुविक्रमो-

वितरणे च कर्णोपमो,

दयालुरिति गीयते

जनगणेन यो भारते ॥

खुलनाजिलाधीन-नकीपुरस्थ-भूस्वामिनस्तस्य

श्रीलश्रीयुक्त राय यतीन्द्रनाथ चतुर्धुरीण-

महाशयस्य

कमलालयाकलित-करकमले

सादरं समर्पितमिदम्

चिरशुभाशीर्वादकेन

श्रीहरिदासदेवशर्म्मणा ।

विज्ञापनम् ।

हन्त भोः ! मदीयटीकासमेतमुत्तररामचरितं प्रथमं प्रकाशितमात्रमेव अनेकेनानेकधैव तदनुकृतम्; केनचित् टीकायाः केवलमक्षराणि परिवर्त्तयता निखिलभावपरिग्रहेण, केनापि अक्षरस्य भावस्य सञ्चिन्वता प्रायेण नाम्नोऽपि ग्रहणेन, अन्येन तु अन्तरान्तरा भावं प्रायेण चालङ्कारानासादयता संसाधितमनुकरणम् । तथापि तु सारग्राहिणः सहृदया ग्राहकाः परमानुग्रहेण नितरामाग्रहेण च कृत्रिमप्रत्ययाय प्रकृतमेव समग्टह्णन्त । इति खलु द्वितीयवारमिदं मुद्रितम् ।

अत्र च कागज इत्यस्य प्रायेण पञ्चगुणमूल्यातिरेकेऽपि मुद्रणव्ययस्य च प्रायेण द्विगुणातिरेकेऽपि च दरिद्रग्राहकाणां सुविधाविधानाय मूलपुस्तकस्य एककपर्द्दकमूल्यमपि नातिरिक्तीकृतम्; किन्त्वस्मिन् संस्करणे वङ्गानुवादातिरेकात् तन्मूल्यमेव च अष्टाणकमात्रमतिरिक्तीकृतम् ।

तन्मन्ये ग्राहकाः खलु परमसन्तोषादेवेदमिदानीमाददीरन्निति ।

१८४३ शकाब्दीय सौरभाद्रस्य १७ श दिवसीयम् ।

विनीत —
श्रीहरिदासशर्म्मणः ।

अथ नाट्योल्लिखितव्यक्तयः ।

पुरुषाः ।

सूत्रधारः ... प्रस्तावसूचकः प्रधाननटः (इंग्‌ल–म्यानेजार इति कथ्यते) ।

नटः ... पारिपार्श्विकापरनामा सूत्रधारसहायगुणवान् कश्चित् ।

रामः ... अयोध्याधिपतिः सूर्यवंशीयो राजा ।

कञ्चुकी ... अन्तःपुरचरो विद्वान् वृद्धब्राह्मणः ।

अष्टावक्रः ... मुनिविशेषः ।

लक्ष्मणः ... सुमित्रापुत्रो रामस्य भ्राता ।

दुर्मुखः ... कश्चिद्गुप्तचरः ।

शम्बूकः ... शूद्रतापसः ।

सौधातकिः ... अपूर्णशिक्षितः कश्चिन् मुनिकुमारः ।

भाण्डायनः ... पूर्णशिक्षितः कश्चित् मुनिकुमारः ।

जनकः ... सीरध्वजो नाम मिथिलाधिपतिः ।

कुशः }
लवः } ... रामस्य पुत्रौ ।

चन्द्रकेतुः ... लक्ष्मणस्य पुत्रः ।

सुमन्त्रः ... प्राचीनसारथिः ।

विद्याधरः ... अपरिचितनामा देवयोनिविशेषः ।

वाल्मीकिः ... कश्चित् महर्षिः ।

मुनिबालकाः सैनिकपुरुषा इत्यादयोऽपि ।

स्त्रियः ।

सीता ... जनकनन्दिनी रामस्य पत्नी ।

आत्रेयी ... आगमवत् सकलसंस्कारैः संस्कृता ब्राह्मणजातीया काचित् स्त्री ।

वासन्ती ... [illegible]देवता (वनाधिकारिणी) ।

तमसा मुरला	...	नद्यधिष्ठातृदेवताद्वयम्।
कौशल्या	...	रामस्य माता।
अरुन्धती	...	वशिष्ठपत्नी।
विद्याधरी	...	अज्ञातनाम्नी उक्तविद्याधरस्य पत्नी।
भागीरथी	...	गङ्गादेवी।
पृथ्वी	...	पृथिवीदेवी।
प्रतिहारी	...	अन्तःपुरद्वाररक्षिका।

अथ नाटकोक्तदेशानां

प्राचीननामानि		इदानीन्तननामानि।
लङ्का	...	सिंहल इति।
विदेहः	...	तिहुत इति।
ऋष्यशृङ्गाश्रमः	...	सिंहेश्वर इति (भागलपुरे)।
मिथिला	...	मिथिला
अयोध्या	...	अयोध्या।
पञ्चवटी	...	पञ्चवटी (नासिकनामकस्थानसन्निहिता)
दण्डकारण्यम्	...	नागपुरावधिनासिकपर्यन्तविस्तीर्ण भूभागः।
जनस्थानम्	...	दण्डकारण्यस्य अंशविशेषः।
वाल्मीकितपोवनम्	...	बिठूर (ब्रह्मावर्त)

अथ भवभूतेरितिहासः ।

दाक्षिणात्यदेशे पद्मपुरनगरे (१) नित्याग्निहोत्रिणः श्रौतक्रियानिरताः केचित् काश्यपगोत्राः पङ्क्तिपावना (२) ब्राह्मणा निवसन्ति स्म । तत्र महाकविर्भट्टगोपालो नाम कश्चित् वाजपेययागेन सुगृहीतनामा बभूव । तदात्मजो नीलकण्ठनामा जातुकर्णीनामधेयायां भार्य्यायां भवभूतिमुत्पादयामास (३) । स खलु भवभूतिर्महाज्ञानिनो ज्ञाननिधिनाम्नः (४) परमहंसप्रवरस्य शिष्यत्वमधिगतो वेद-वेदान्त-दर्शन-स्मृति-पुराणेतिहासादिषु परं वैचक्षण्यमापन्नः "श्रीकण्ठ" इत्युपाधिमवाप (५) ।

---

(१) । श्रूयते किल, दाक्षिणात्यबुन्देलखण्डे पारा-सिन्धुनामधेययोर्नद्योः सम्भेदस्थाने पद्मपुर (पद्मावती) नगरमद्यापि विद्यत इति ।

(२) । 'अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥" मनुः ।

(३) । 'अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र केचित् तैत्तिरीयिणः काश्यपाश्चरणगुरवः पङ्क्तिपावनाः पञ्चाग्नयो धृतव्रताः सोमपीथिनो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति । तदामुष्यायणस्य तत्रभवतो वाजपेययाजिनो महाकवेः पञ्चमः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्त्तेर्नीलकण्ठस्यात्मसम्भवः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम जातूकर्णीपुत्रः ।" महावीरचरितप्रस्तावना ।

(४) । 'श्रेष्ठः परमहंसानां महर्षीणामिवाङ्गिराः ।
यथार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः ॥"

इति महावीरचरितप्रस्तावनश्लोकदर्शनात् ज्ञाननिधिनामैव भवभूतेर्गुरुरिति मन्तव्यम् । केचित्तु प्रसिद्धवार्त्तिककर्त्तुर्भट्टकुमारिलस्य शिष्यो भवभूतिरिति वदन्ति । यदि तु तत् प्रमाणमुपलभ्यते तदा 'ज्ञाननिधि'रिति भट्टकुमारिलस्यैव उपाधिरिति कल्पनीयम् । गुरुद्वयं वा ।

(५) । अथ वीरचरितप्रभृतिग्रन्थव्याख्याता दाक्षिणात्यो वीरराघवः 'अर्थोऽस्य प्रशंसा,'

यदा च भवभूतेरसाधारणकौशलशक्ति-विद्या-व्याख्यातृकवित्वप्रभृतिसद्‌-गुणजातजनितं यशो दिशि विदिशि च क्रमशो विस्तीर्णमासीत् तदा नितान्तविद्योत्साही परमपरगुणग्राही कान्यकुब्जेश्वरो यशोवर्म्मदेवः स्वसभायां समादरसमानीतेन भवभूतिना सभासदःपदमलञ्चकार ।*

तत्र च भवभूतेरसाधारणी परमचमत्कारिणी कवित्वशक्तिः वसुधाधिपतेरासौधशिखरात् दीनकुटीरपर्य्यन्तं सहृदयसमुद्गीता विस्मयमादधाति स्म लोकानाम् ।

तत्रान्तरे वीरधुरीणः काश्मीरेश्वरो ललितादित्यो नाम राजा यशोवर्म्मणा सह केनापि निमित्तेन महासमरे प्रवृत्तः। विजितश्च तस्मिन् यशोवर्म्मा। विजयमानश्च ललितादित्यः स्वसभायां भवभूतेः

टीकाकृत् अनन्तपण्डितस्य मन्यते स्म ; यत्, अस्य कवेः 'श्रीकण्ठ' इति पितृकृतं नाम। परन्तु

'साऽम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्त्तिः।"
"तपस्वी कां गतोऽवस्थामिति स्मेराननाविव।
गिरिजायाः स्तनौ वन्दे भवभूतिसिताननौ ॥"

इत्थं श्लोकनिर्म्माणात् भवभूतिरिति नाम समभवदिति। अपरे तु श्रीकण्ठ इति नाम, भवभूतिरित्युपाधिरिति वदन्ति। तदुभयमप्यलीकमिव प्रतिभाति, "श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम" इति कविना स्वयमभिहिते 'काव्यतीर्थ'पदलाञ्छनो-रामदासो नाम" इत्यादाविव श्रीकण्ठपदस्योपाधित्वेन प्रतीतिः सार्वजनीनत्वात्। श्रीकण्ठपदस्य व्युत्पत्तिस्तु टीकायां दर्शिता।

†। काश्मीरराजतरङ्गिण्यामिदमितिवृत्तं दृश्यते। तत्र वृत्तान्तान्तरमपि परिलक्ष्यते; वाक्पतिराजो नाम यशोवर्म्मदेवस्यापरः कश्चन सभासदासीदिति। सम्भाव्यते च तत्, येन खल्वसौ वाक्पतिराजः यशोवर्म्मदेवस्य विक्रमातिशयं गौडविजयमुपजीव्य

सङ्कलनात्पदार्पणारूपेणैव पथेन सन्धिबन्धनं विधाय विरराम; न पुनरिदानीन्तन इव कोटिशो धनराशिं चतिमापूरयितुमङ्गी-चकार।

हन्त भोः! 'ते हि नो दिवसा गताः' भारतवर्षस्य। यत्र खल्वोद्दक् परगुणासुगन्धमानसो विजेता, तादृशश्च 'कविकुलरत्न' युगपदेव जगदुच्चासने निवेशयामास भारतवर्षम्। इदानीं-न्तनीं दशामनुभवन्तः तञ्च समयं चिन्तयन्तः किं नाम स्वतो विगल-न्तीमश्रुधारां संवरीतुमर्हन्ति सहृदयाः?।

ललितादित्यः किल ६९३ खृष्टाब्दादारभ्य ७२९ खृष्टाब्दपर्य्यन्तं काश्मीरराज्यं परिपालयामास ‡। तेन सह सम्पादितसमरो यशो-वर्म्मदेवोऽपि तस्मिन् समय एव कान्यकुब्जप्रदेशं शशासेति यथार्था खलु सम्भावना; सुतरां तदीयसभासदामन्यतमो महाकविर्भवभूतिरपि यशोवर्म्मणो राजत्वसमयप्रथमभागे प्रादुर्बभूवेति समीचीनमवधारणम्।

अतः सिद्धं खृष्टीयसप्तमशताब्दीशेषभाग एव भवभूतेराविर्भाव-काल इति।

'गौड़वहो" नामकं प्राकृतकाव्यं विरचयामास। तत्र चात्मानं भवभूतेः शिष्यतया परिचाययन् तेन प्राकृतेन भवभूतिं प्रशशंस; तस्यायं संस्कृतानुवादः।

'भवभूतिजलधिनिर्गतकाव्यामृतरसकणा इव स्फुरन्ति।
यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु॥'

‡। जोनाराज काश्मीरनिर्देशानुसारादयं निर्देशः। किन्तु यावदतः समी-चीनं प्रमाणान्तरं नोपलभ्यते तावदिदमेव विश्वसनीयम्।

अथ संक्षिप्तसमालोचना।

अल्पया नहि जनी निजशक्त्या
शक्तिमान् गणयितुं गुणराशिम्।
अचपुच्छमिव बालविड़ाल:
किन्तु दूषयति तं मुखदानात्॥ (विराजसरोजिनी)

इतिवदस्तु वा सादृशी समालोचनया दूषितमेव नाटकरत्नमुत्तर-रामचरितम्, तथापि ममेयं प्रवृत्तिर्निवर्त्तयितुमशक्येव सञ्जाता। किन्नु खलु नवनलिनं मलिनं भवितीति मत्वा मधुकरस्तदुपरि परिपतितुं निवर्त्तते नाम? अथवा स्वेनैव गुणगरिम्णा निरतिशयचारुतरस्य किलोत्तररामचरितस्य स्वरूपबोधनपरायणायां मादृशानां समालोचनायां सत्यपि सहृदयानामलीकालापकोलाहलसम्भवे न खलु मे भीतिकातरं मनः, न खलु शरदि विकाशमानि पौर्णमासीचन्द्रमसि खद्योतः प्रद्यो-तितुं लज्जते नाम।

इह खलु कवीनां काव्यनिर्म्माणमुख्यप्रयोजनं नाम परमचमत्कारिणा नायकनायिकाचरित्रचित्रणेन सरसभावेन साधारणानां शिक्षाविधानमेव। तच्च चरित्रचित्रमत्र यथा साङ्गतया निष्पन्नम्, अन्यत्र कुत्रापि तादृशं नोपलभ्यते।

अत्र हि महाकविना परमादर्शनायकीकृतो रामचन्द्रः, पतिव्रता-धर्म्मे रमणीशिरोमणीकृता सीता, प्रवर्त्तितश्च काव्यजगति नित्यप्रा-धान्यम्।

अत्र केचिदालोचयन्ति; रामायणरामो निर्वासितसीतोऽपि सन् पूर्ववदेव धीरस्थिरप्रकृतिर्महावीरस्वभाव एव दृश्यते उत्तररामचरितरामस्तु सीतां निर्वासयन् वक्षोयी वायुरिव विषमवियोगविधुरः परमशोकसमाकुलः स्वयमपि रुदन् स्वदशाप्रदर्शनेन परानपि रोदयन् नितान्तदुर्बलोचितकोमलहृदयः कापुरुष इव परिलक्ष्यत इति ।

तदिमामुक्तिममीषामसमीचीनामेव मन्यामहे । तथा च इतिहासप्रणेता वाल्मीकिः, भवभूतिस्तु नाटकनिर्म्माता । इतिहासकर्त्ता यथायथवस्तुस्वरूपप्रकाशमात्रप्रयोजनतया प्रदीप इव महास्वाधीनः, नाटकनिर्म्माता तु परमनोरञ्जनमात्रप्रधानोद्देश्यतया गायक इव परमपराधीनः; वाल्मीकेः श्रोतारस्तदानीन्तनाः समुन्नतिचरमसीमासमारूढभारतजन्मानो महावीरधीरप्रकृतयो मनस्विमानवाः; भवभूतेः श्रोतारस्तु (द्रष्टारस्तु) अवनतिशेषसीमासन्निहितप्रायभारतवासिनः पुत्रकलत्रादिलालनपरायणा शतपत्रदलसकोमलमानसा मानुषाः । सुतरां रामायणरामचरित्रसमाननिजनाटकीयरामचरित्रचित्रणे तादृशश्रोतृवर्गस्य चित्तवृत्तेरननुकूलतया समनुरञ्जनाभावात् श्रवणार्थं सुख्येन शिक्षाविधानमसम्भवमेव, परन्तु कविलभ्ययशसोऽप्यलाभेन भवभूतेरुद्देश्यसिद्धिरेव न स्यात् । अतः कोमलरामचरित्रचित्रणमन्तरेण भवभूतिः किं नाम कुर्य्यात् । सुतरां रामायणरामेण सह उत्तररामचरितरामस्य तुलनाकरणकामनैव नोपपद्यते । अथवा प्राणप्रतिमप्रियतमायाश्चिरविच्छेदेऽपि शोकसंवेगाभावो महती परुषतैव प्रतीयते, न च वीरपुरुषेण सर्वदैव परुषेण भवितव्यमित्यस्ति वेदोपदेशः, नवा कर्त्तव्यहानिमकुर्वाणं शोकसमाकुलतामात्रमेव पुरुषाणां वीरत्वं निहन्तीति

केनापि मन्यते। दृश्यते च रामायणेऽपि शैलनिपतित-लक्ष्मणास्य शोकेन समाकुलता रामस्य ।(क)

चित्रदर्शनमत्र प्रयोजनविशेषप्रतिपादनाय प्रयुक्तम्। तथा च सीतारामयोस्तत्तदविकलचित्रदर्शनेन परमसद्भावस्य सर्वथैवाक्लिमता-प्रत्ययात् परस्परप्रणयस्तदानीं सहस्रधा वृद्धिमुपगतः। परन्तथा एव समुपजायमानो निर्वासनकृतः सीतारामयोश्चिराय वियोगः शरच्चन्द्र-चन्द्रिकामतीत्य निविड़ान्धकारसमागम इव, परमरमणीयनगरमतिक्रम्य दारुणारण्यप्रवेश इव शीतलतममलयमारुतमपहाय निवद्धनिदाघताप इव च हृदयमर्म्मविदारणो दुःसहतम एवासीत्। यदि पुनश्चित्रदर्शन-मेव नाकरिष्यत् तदेदृशी प्रकृतरसपोषकता नाभविष्यदेव।

केचित्तु कालिदासतोऽपि निजकल्पनानैपुण्यप्रदर्शनाय भवभूतिना चित्रदर्शनमुपनिबद्धम्। तथा च

तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थान्
आसेदुषोः सद्मसु चित्रवत्सु।
प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु
सञ्चिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥ (ख)

इत्यनेन कालिदासेन चित्रदर्शनकथामात्रमुपन्यस्तम्। अत्र तु भवभूतिना परिणामसुन्दरेयभावेन तस्यैव छायामुपादाय विस्तृतभावेन पृथक् पृथग् विचित्रचित्रावलीप्रदर्शनद्वारा खल्वात्मनः परमचमत्-कारिणी कल्पना-शक्तिराविष्कृतेति वदन्ति।

(क) यदोक्तं बलीयोवाशुरिवेति, तदप्यसमीचीनमेव बलीयवाबूनामिदानीं प्रायेण धैर्य-गाम्भीर्य-साहसोत्साहदर्शनात्।

(ख) रघुवंशे चतुर्दशसर्गे २५ श्लोकः।

अपरे तु चित्रदर्शनेन मुनिपत्नीभिस्तपूर्वसहावस्थानात् सीतायाः पञ्चवटीवनगमने स्वत एव वासना भविष्यति, तत् प्रच्छन्नेन च निर्वासनं युक्तियुक्तमिति निर्वासनोपाख्यानयोजनायाः सुविधाविधानाय चित्रदर्शनमित्याहुः। अस्य सिद्धान्तस्य बहुवादिसिद्धतया टीकायामयमेवास्माभिः सन्निवेशितः।

द्वितीयाङ्कविष्कम्भक एव मनोहरः, शेषांशस्तु अनावश्यकशैलवनादिवर्णनबहुलतया धैर्यमवसादयति।

आद्योपान्तः समस्त एव तृतीयाङ्कः परममनोरमः। अभिज्ञानशकुन्तले जागरितस्मृतेर्वियोगवेदनाविधुरीकृतस्य दुष्यन्तस्य विलापमाकर्ण्य अन्तरालवर्त्तिनी शकुन्तलासखी सानुमती (मिश्रकेशी) यदिदमाह- 'सहि ! दूरे वट्टसि एआइसो ज्जेव कामुदाइं अणुहवेमि" तदीयभावमादाय भवभूतिः खल्वस्मिन्नङ्के प्रकृतसीतामेवादृश्यां विधाय स्वनिमित्तं रामस्य विलापं श्रावयन् बलवदाकुलत्वं प्रदर्शयन् आत्मनि पूर्वं यदच्च-प्रगाढ़प्रणयाशक्तिस्तस्यानुभावयन् कालिदासादपि कल्पनायामतीवात्मनैपुण्यमदर्शयत्।

चतुर्थाङ्के विष्कम्भके अनध्यायलब्धावसरयोः भाण्डायनसौधातक्योः परस्परालापो नितान्तकौतुकावहः। हन्तेदानीं परीक्षाकेशरिणी तं खलु छात्राणामनध्यायमहोत्सवललितकुरङ्गं सम्पूर्णमेव कवलितवती। तथा लवदर्शनावधि शेषं यावत् बालस्वभावसुलभं चापल्यं, वर्षीयसां नैसर्गिकं वात्सल्यं मुनिकुमाराणां ब्राह्मणोचितशान्तिप्रियता शैशवसम्भवभीरुता च, लवस्य राजात्मजयोग्या मनस्विता तेजस्विता वीरता चातीवमनोहरा।

पञ्चमाङ्के कुमारयोः सविनयसदाचारस्य सौजन्य-शौर्य-दर्पभूयिष्ठं चरित्रं तदानीन्तनलोकाचारस्य भावयतो जनस्य इदानीं परप्रतारणा-परिपूर्णं भारतवर्षं विस्मयेनानन्देन च सह शोकमेवावहति।

षष्ठाङ्कं विष्कम्भके दृढतरशब्दसमूहानामेव सुदीर्घसमासोपन्यास: सर्वथैवाभिनयप्रतिकूलतया नितान्तदुर्गमतया च दोषावह एव। अत्रापि नाटकेऽस्मिन्नीदृशो दोष: समन्विष्यमाण: सुलभ एव। अभिज्ञानशकुन्तले राजा दुष्यन्तो नितान्तशिशुं सर्वदमनमवलोक्य स्वां स्वसन्तानतया निश्चिन्वान: चणमपि च परपुत्रतया सन्दिहान: बहु विकल्पयन् विशेषविषादं प्रकाशयन् विस्मयमादधाति कौतुकञ्चोपजनयति लोकानाम्। अत्र तु रामचन्द्रो महासमरसमर्थयोर्निंतान्तशिक्षितयो: किशोरवयसोरेव कुशलवयो: परिचये विविधकौशलसुबद्धः वयस्यपि तदसमर्थ: स संशयलालसासमाकुलो विलापविद्धचलमानसो विस्मयकौतुकयो: परां काष्ठामुपजनयति। तेन हि भवभूतिना कालिदासत एव बीजमुपादाय ततोऽपि कल्पनाकुशलतामात्मनो दर्शयता फलकुसुमशोभितविशालविटपिनं निर्म्माय चमत्कारिणी रचनाचातुरी परिदर्शिता।

सप्तमाङ्के "काव्यं नु निर्वहणेऽद्भुत"मित्यालङ्कारिकवाक्यमनुसृत्य यादृशं महदद्भुतचित्रमाविष्कृतं न खलु तादृशं कुत्रापि रूपकान्तरे परिलक्ष्यते।

अस्य हि प्रतिपदं प्रतिपात्रञ्च समादाय समालोचना प्रकृतनाटकहितप्रायतनमस्ये नापि न शक्यते कर्त्तुम्। तथापि तु टीकायामेव सम्भवि व्याख्यानमनेकश: समालोचितमिति तस्यात्र पुनरावृत्तिरनावश्यकी।

किन्तु नाटकनिवहेषु अभिज्ञानशकुन्तलम् उत्तररामचरितञ्च सर्वथैव समुज्ज्वलरत्नम्, अनयोस्तु कतरत्कुतरं तन्निर्वाचनमशक्यमेवास्माभि: किं बहुना, यदि कश्चित् स्वयं कालिदासं भवभूतिञ्चैकत्र समुपवेश्य पृच्छत्यशात् कविकुलशिरोमणियुगल! कतरदेतयोरुत्कृष्टतरं नाम? तत्र, तदा तावपि सस्मितकण्ठयनमिदमवदिष्यतां यत्, एतन्निर्वाचन

विशेषविवेचनाधीनं, अपि च समयसापेक्षम्, किञ्च नैपुणोच्चेयं, अथवा अशक्यमेवेति।

कवित्वे कालिदास एव गरीयान्, भवभूतिस्तु शास्त्रज्ञतायां सदाचारे धार्मिकतायामभिमाने च प्रधानतर इति।

अथ स्वरूप-नायकनायिकादिनिरूपणम्।

प्रायेण नाटकलक्षणलक्षिततया रूपकेषु तदिदमुत्तररामचरितं नाम नाटकम्। तथाच सङ्गीतदामोदरे—

'प्रख्यातोत्तमनायकं रसमयं राजर्षिवंशोद्भवं
साङ्कं भङ्गजयान्वितं नयनयं तत्तत्पुराणाश्रयम्।
भावार्थं भवसुन्दरं प्रविलसद्भावाविलासं बल—
दुत्सिव्यातमशेषमक्षिसहितं सताङ्कवन्नाटकम्॥"

अत्रेदमवधेयम्; स्वाभिप्रायानुसारिणी किल कविकल्पना सर्वथैवेतिहासमनुसर्त्तुमभिवितुमिव नार्हति; सुतरां न खलु सा इतिहाससामञ्जस्यमपेक्षते, अपेक्षते तु ऐतिहासिकनायकनायिकामात्रम्। तथाच महाभारतेन सहाभिज्ञानशकुन्तलस्य च रामायणेन समस्यापि प्रायेणोपाख्यानभागे वैषम्ये सत्यपि नायकनायिकयोरैतिहासिकतया न क्षतिरिति।

अत्र श्रीरामचन्द्रो दिव्यादिव्यः पूर्णलक्षणलक्षितधीरोदात्तप्रकृतिरनुकूलो नायकः। तथाच साहित्यदर्पणे—

'दिव्यादिव्यो यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी, यथा श्रीरामचन्द्रः।"
'अविकत्थनः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः।
स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः।
'अनुकूल एकनिरतः॥" इति च।

नायिका तु सीता स्वीया प्ररूढयौवनरूपमध्या।(क)

(क) धीरादिभेदस्त्वेतु मानावस्थायामेव सम्भवतीति तद्भेदो न लक्षितः।

यथा तत्रैव। 'विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया।"

'मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना।

ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता॥'(ख)

सा पुनरनिर्ब्बासितावस्थायां स्वाधीनभर्त्तृका, निर्व्वासिताऽवस्थायान्तु प्रोषितभर्त्तृका। तत्र स्वाधीनभर्त्तृकालक्षणं यथा साहित्यदर्पणे

'कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम्।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्त्तृका॥"

प्रोषितभर्त्तृकामाह रसमञ्जरी—

'देशान्तरगते भर्त्तरि सन्तापाकुला प्रोषितभर्त्तृका।" (ग)

न च कथमेकस्या उक्तद्विविधत्वमिति वाच्यम्—

'क्वचिदन्योन्यसाङ्कर्य्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते।

इति दर्पणकारेणैव साङ्कर्य्याङ्गीकारात्।

करुणविप्रलम्भशृङ्गारः प्रधानरसः। तथाच साहित्यदर्पणे

'यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये।

विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः॥"

'क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता" इत्यभिदधतो रामस्य सीतामरणनिश्चयात् तदर्थमेकान्तविमनायमानत्वात् सततमाङ्गे सीतायाः पुनर्लभ्यत्वाच्च। वीररौद्रादयस्त्वङ्गरसा यथास्थानमनुसन्धेयाः।

बाहुल्येन वैदर्भी रीतिः। यथा तत्रैव

'माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैः रचना ललितात्मिका।

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते॥"

केचित्तु पाञ्चालीं रीतिं वदन्ति। किन्त्वत्र श्लोकविस्तरतः सर्व्वा एव रीतयो लक्ष्यन्ते।

(ख) विचित्रसुरतेत्यादिकन्तु मध्याया एव भेदमदर्शकं पृथक् पृथक् लक्षणमिति बोध्यम्।

(ग) देशान्तरगते भिन्नदेशस्थिते इत्यर्थः।

प्राचुर्य्येण माधुर्य्यं गुणः। तदुक्तं दर्पणे

'चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्य्यमुच्यते।

सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात्॥'

ओजःप्रसादावल्पाधिकभावेन परिदृश्येते।

तदयं संग्रहश्लोकः—

धीरोदात्तोऽनुकूलः स परमपुरुषो नायको रामचन्द्रः
सीता मध्या स्वकीया भुवननिरुपमा नायिकादर्शभूता।
वैदर्भी नाम रीतिः, पुनरिह करुणो विप्रलम्भो रसोऽङ्गी
माधुर्य्याख्यो गुणश्च प्रथमकृतिरियं मालतीमाधवस्य॥

———:०:———

उत्तररामचरितम् ।

प्रथमोऽङ्कः

इदं कविभ्यः (१) पूर्वेभ्यो (२) नमोवाकं प्रशास्महे ।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥१॥

नमो गणेशाय ।

शारदा सकलशास्त्रपारदा शारदाम्बुजमुखी मतिं सताम् ।
शारदी शशधरस्य कौमुदी मोदिनीं कुमुदिनीमिव क्रियात् ॥
कापि न स भवभूतिभाषिता भारती गुरुगभीरभावभाक् ।
भावमुग्धमनसां मनोऽनिशं मज्जयत्यत्युलहर्षसागरे ॥

स्नपयति भवभूतेर्भारती भावरम्या
विशदयति नवा मे याक्यमीहङ्न शङ्करम् ।
शशिन इव कलङ्कः सुन्दरस्योच्चदोषः
न भवति रुचिहारी, किन्तु वैचित्र्यकारी ॥

अथ तत्रभवान् अशेषदेशभाषाशास्त्रनिपुणः कविकुलशिरोमणिर्भवभूतिरुत्तररामचरितं नाम नाटकं चिकीर्षन् निर्विघ्नचिकीर्षितपरिसमाप्तिकामो मङ्गलश्लोकमाबध्नन्; पूर्वाभरादयस्तु "रङ्गविघ्नोपशान्त्यर्थं नान्दीमादौ प्रयोजयेत्" इति शास्त्रात् सभ्यानामात्म-

---

(१) गुरुभ्य इति पाठान्तरं (२) सर्वेभ्य इति पाठभेदः ।

नान्द्यां मङ्गलार्थं तमेव पठन्ति इदमिति। पूर्व्वेभ्यः प्राचीनेभ्यः कविभ्यः वाल्मीकिव्यासादिभ्यः नमः,तदनन्तरञ्च वाचं वाक्यरूपं सगुणं ब्रह्म विष्णुमिति यावत् इदं वक्ष्यमाणं प्रशास्महे प्रार्थयामहे। किमित्याह आत्मनस्तस्यैव परमात्मनः विष्णोरित्यर्थः कलां अंशरूपां अतएव देवतां देवतावत्प्रभाववतीं अमृतां अमृतवत्मधुरसां वाचं वाक्यं विन्देम लभेमहि। अभिप्रायानुरूपवाक्यसम्पत्तिरस्माकं भवतु इतीश्वरसमीपे प्रार्थनेति निष्कर्षः।

पूर्व्वेभ्यः कविभ्यो नम इति वाचनिकनमस्कारः। ननु यस्य नमस्कारस्तदन्तिक एव प्रार्थनाया औचित्यात् कथमत्र पूर्व्वकविभ्यो नमस्कारः प्रार्थना तु शब्दब्रह्मान्तिक इति, सत्यं पूर्व्वकवीनां शब्दब्रह्मोपासनया तत्र लब्धसिद्धिकतया रामायणादियन्थ-कारत्वेन गुरुतया च तेभ्यो नमस्कारः कृतः। तथा चाङ्गिकतत्त्वे स्मार्त्तः "ग्रन्थ-कर्त्तुः सुतरां गुरुत्व"मिति। अभीष्टप्रार्थना तु सर्व्वाभीष्टफलदातुरीश्वरान्तिक एव युक्तेति न दोषः। अथवा नम इत्यस्य वाचो वाक्यं यस्मिन् कर्म्मणि तद्यथा तथा प्रशास्महे पूर्वकवीनामन्तिक एव प्रार्थयामहे।

उच्यत इति वाचो वाक्यं कर्म्मणि घञ्, छान्दसोऽयं प्रयोगः। तस्य च ब्रह्मत्वे प्रमाणं यथा श्रुतिः "चत्वारि शृङ्गास्त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासस्त्रिधाबद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्त्यां आविवेश।"

विष्णोरात्मत्वे प्रमाणं यथा श्रीमद्भागवतम्—

"परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः।
स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यन्न किञ्चन।
तस्य नाभिः समभवत् पद्मकोषो हिरण्मयः।
तस्मिन् यज्ञे महाराज! स्वयम्भूश्चतुराननः॥"

सर्व्वो वर्णात्मकोऽवयवी शब्दो ब्रह्म इति श्रुत्या प्रतिपादितम्, अत एव अवयवभूतं एकैक-प्रयुक्तं वर्णमयं कतिपयवाक्यन्तु तस्य अंश एव स्यात्, अत एवोक्तं आत्मनः कलां वाचमिति। विष्णुपुराणञ्च—

"काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च।
शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः॥"

अथात्मन्नं स्मृम, "युञ्जीत न सशिक्षः, पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तित"मिति लक्षणात्॥१॥

नान्द्यन्ते सूत्रधारः। (क) अलमतिविस्तरेण । (ख) अद्य खलु

(क) नान्द्यन्त इति । नन्दयति स्तवेन देवादीन् आशीर्व्वादेन सभ्यान् नमस्कारेण वा आत्मानं आनन्दयति या वाक् सा नान्दी, दुनन्दनन्दधातोः कर्त्तरि पचादित्वादच् ततश्च "प्रज्ञादिभ्यश्चे"ति स्वार्थे अण्, ततः स्त्रियामीप्रत्ययः । तथा चोक्तं नाट्यप्रदीपे

"नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सन्तः ।
यस्मादलं सज्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेह नान्दी ॥"

"नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दीति कीर्त्तिता" इत्यपि । सा चेयं नान्दी सुप्तिङन्तरूपद्वादशपदा, । तथा च 'प्रणमामि' इति सोपसर्गकं तिङन्तं पदं विन्देम इति चापरं, सुबन्तानि च दश इति मिलित्वा द्वादश पदानि । तथाचाह भरतः पञ्चमाध्याये

"सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः ।
नान्दीं पदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्व्वाप्यलङ्कृताम् ॥"

पदमत्रविविधं श्लोकपादरूपं सुप्तिङन्तरूपं श्लोकान्तर्गतवाक्यरूपंच। तथा च नाट्यप्रदीपे "श्लोकपादःपदं केचित् सुप्तिन्नमथापरे। परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥"

तथा च वेणीसंहारे श्लोकत्रयेण श्लोकपादरूपद्वादशपदा नान्दी, इयं सुप्तिङन्तरूपद्वादश-पदा, अभिज्ञानशकुन्तले च श्लोकान्तर्गतवाक्यरूपाष्टपदेति तत्र तत्रानुसन्धेयम् । पदञ्चात्र वाचकमभिप्रेतम् तेन 'प्र'शब्दस्य उपसर्गत्वेन वाचकत्वाभावात् न पदत्वं ततश्च न त्रयोदशपदत्वमिति बोध्यम् ।

एतादृश्या नान्द्या अन्ते पाठावसाने सूत्रं प्राथमिकसूचनं धारयतीति सूत्रधारः प्रधाननटः । वदतीत्यध्याहृतंव्यया क्रियया अन्वयः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । सूत्रधारलक्षणं यथा सङ्गीतसर्व्वस्वे—

"वर्णनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते ।
रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते ।

(ख) अलमिति । अतिविस्तरेण सुबहुलेन नान्दीप्रयोगेणेति शेषः, अलं, निष्प्रयोजनो बहुतरनान्दीप्रयोग इत्यर्थः । एतेनैव मङ्गलार्थनिर्व्वाहादिति भावः । अष्टपदनान्दीप्रयोगेणैव मङ्गलाचरणनिर्व्वाहे द्वादशपदनान्दीप्रयोगादेव किञ्चिद्विशेषो जातः, अतस्तदधिकनान्दीप्रयोगो निष्प्रयोजन एवेति निष्कर्षः ।

भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रायामार्य्यमिश्रान् विज्ञापयामि, एवमत्रभवन्तो विदाङ्कुर्व्वन्तु । अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम । (ग) (१)

भगवतः अणिमाद्यैश्वर्य्यशालिनः, कालप्रियनाथस्य उज्जयिनीनगरस्थितस्य महाकालमूर्त्तेः शिवस्य, यात्रायां यात्रोत्सवे आर्य्यमिश्रान् आर्य्येषु वैदिकविधिविशेषाधीनाचारवत्सु मिश्रः श्रेष्ठस्तान्, अथवा आर्य्यमिश्रान्, सभ्यश्रेष्ठान्, विज्ञापयामि निवेदयामि । किमित्याह अत्रभवन्तः पूज्याः एवं वक्ष्यमाणं विदाङ्कुर्व्वन्तु अवगच्छन्तु । तत्रभवान् विद्यया वयसा वा पूज्यः काश्यपः काश्यपगोत्रः, श्रीकण्ठपदलाञ्छनः श्रीकण्ठोपाधिकः भवभूतिर्नाम भवभूतिरिति नाम्ना प्रसिद्धः, अस्ति कश्चिदिति शेषः । अत्र खलुशब्दद्वयं वाक्यालङ्कारे "खलु स्याद्वाक्यभूषायां" मिति मेदिनी ।

भगः अणिमाद्यष्टैश्वर्य्यमस्यास्तीति भगवान्, ज्ञानवैराग्यवान् वा । तदुक्तं "ऐश्वर्य्यस्य च वीर्य्यस्य श्रियो यशस एव च । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ।" अणिमादयश्च "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ।" एषां प्रकारास्तु व्याख्याकुसुमाञ्जल्यादौ ज्ञेयाः ।

कलयति प्रलयकाले सर्व्वभूतानि संहरतीति कालो रुद्रः । तथा च लिङ्गितन्त्रे शिवधर्म्मोत्तरम्—"अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः । कलनात् सर्व्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः ॥" शिवरूपेण मङ्गलकरणात् सर्व्वान् प्रीणातीति प्रियः यथा तत्त्वप्रकाशे "मुक्तात्मानोऽपि शिवाः किन्त्वेते तत्प्रसादतो मुक्ताः" । नाथः सर्व्वेश्वरः "ईशानो भूतभव्यस्य" इति श्रुतेः । कालप्रियनाथ इति त्रिपदकर्म्मधारयः प्रथमं द्विपदकर्म्मधारयं कृत्वा कर्म्मधारयान्तरं वा । उज्जयिन्यां स्थापितायाः शिवमूर्त्तेः कालप्रियनाथः महाकालश्चेति नामद्वयम् । मूर्त्तिस्तु "महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम् । बिभ्रतं दण्डखट्वाङ्गौ दंष्ट्राभीमसुखं शिशुम् ।" इत्याद्युक्तरूपा । कथासरित्सागरे च "यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् । शिथिलीकृतकैलासनिवासव्यसनो हरः ।" महाकालमूर्त्तेः प्रतिष्ठास्थानमपि महाकालशब्देनोच्यते, तथा च मेघदूते "अप्यन्यस्मिन् जलधर ! महाकालमासाद्य काले" इत्यादि ।

---

(१) जातुकर्णीपुत्र इति पाठोऽयं क्वचिदधिकः ।

यं ब्राह्मणमियं देवी वाग्वश्येवानुवर्त्तते।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते॥ २ ॥(१)

"यात्रोत्सवे मतौ क्षणा" विति हेमचन्द्रः।

वैदिकविधिनिषेधाधीनाचारा आर्य्याः। तथा च पठन्ति—

"कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य इति स्मृतः।" "स्यादुत्तरपदे मिश्रश्रेषु श्रेष्ठार्थवाचकः" इति च।

विदाङ्कुर्वन्तु इति "विद आम् कृञनुप्रयोगश्च वा" इति वेत्तेराम् कृञोऽनुप्रयोगश्च।

काश्यपस्यापत्यं पौत्रादिरिति काश्यपः काश्यपगोत्रः। गोत्रन्तु "वंशपरम्पराप्रसिद्धमादिपुरुषब्राह्मणरूपं गोत्र"मिति उद्वाहतत्त्वे आर्त्तोक्तं ग्राह्यम्।

श्रीः सरस्वती कण्ठे यस्य सः श्रीकण्ठपदं श्रीकण्ठेत्यानुपूर्वीकः शब्दः लाञ्छनं चिह्नम् उपाधिर्यस्य सः। तथा च व्याडिः—"लक्ष्मी-सरस्वती-धी-त्रिवर्गसम्पद्विभूतिशोभासु। उपकरणवेशरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता॥"

भवस्य शिवस्येव भूतिर्ज्ञानसम्पद् यस्य स भवभूतिः। "भूतिर्भस्मनि सम्पदि" इत्यमरः। केचित्तु, श्रीकण्ठेति नाम भवभूतिरित्युपाधिरित्याचक्षते; तत्तु न समीचीनं महावीरचरितोत्तररामचरितमालतीमाधवेषु एतत्कविना स्वयमेव "श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम" इत्येकविधस्यैव स्पष्टमभिधानात् अन्यत्र च तादृशप्रमाणाभावात्।

यमित्यादि। इयं प्रसिद्धा वाग्देवी वश्येव वशतापन्नेव यं ब्राह्मणम् अनुवर्त्तते आज्ञाकारिणी भवति अनायासेनैव इच्छानुरूपभावाभिव्यञ्जिका भवतीत्यर्थः। तेन भवभूतिना प्रणीतं रचितम् उत्तरं चरमं रामचरितं प्रयोक्ष्यते अभिनेष्यते अस्माभिरिति शेषः। रावणवधसीतोद्धारपर्य्यन्तं रामस्य पूर्व्वचरितं महावीरचरिते निबद्धम् अथ तु राज्याभिषेकादारभ्य रामस्य शेषचरितं निबद्धमित्यर्थः।

अत्र भावाभिमानिनी वश्या गुणीभूतव्यङ्ग्या उपमालङ्कारः। तेन च वाग्देवी भार्य्येव वश्या इत्युपमा व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः।

---

(१) ब्राह्मणमित्यत्र ब्रह्माणं, प्रयोक्ष्यत इत्यत्र प्रयुज्यत इति च पाठान्तरं

एषोऽहं कार्य्यवशादायोध्यिकस्तदानीन्तनश्च संवृत्तः (घ) समन्तादवलोक्य (ङ) भो ! भो ! यदि तावदत्रभवतः पौलस्त्य-कुलधूमकेतोर्महाराजरामस्यायमभिषेकसमयो रात्रिन्दिवमसं-हतानन्दनान्दीकः, तत् किमिति (१)विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि ? (च)

(घ) एष इति । एष सूत्रधारोऽहं कार्य्यवशात् अभिनयानुरोधात् आयोध्यिकः अन्यस्थाननिवासी सन्नपि अयोध्यानिवासी तथा कलियुगे वर्त्तमानोऽपि तदानीन्तनः त्रेतायुगीयरामसमसामयिकः संवृत्तः जातोऽस्मीति शेषः । अभिनयो हि अवस्थानु-करणं तच्च अनुकार्य्यसमीपवर्त्तिनः तत्समानकालीनस्य च यथा सर्व्वाङ्गसुन्दरं भवितु-मर्हति न तथा दूरवर्त्तिनः कालान्तरस्थितस्य वा इति भावः । महाभिनयनैपुण्यात् सूत्रधारस्य आयोध्यिकत्वं तदानीन्तनत्वञ्च सभ्यैर्विज्ञायतामित्यभिप्रायः ।

(ङ) समन्तादिति । समन्तात् सर्व्वासु दिक्षु । सर्व्वदिग्दर्शनं चत्वरादौ नटाः सन्ति नवेति ज्ञानार्थम् ।

(च) भोः भोः इति नटानां सम्बोधनम् । अत्रभवतः पूज्यस्य पौलस्त्यकुलधूमकेतोः पुलस्त्यस्यापत्यं पौत्र इति पौलस्त्यो रावणः पुलस्त्यनामा सप्तर्षीणामन्यतमः तत्पुत्रो विश्रवाः तत्पुत्रो रावण इति रामायणे द्रष्टव्यम् । तत्कुलस्य रावणवंशस्य धूमकेतुः धूमकेतुरिव विनाशहेतुः तस्य । धूमकेतुश्च अशुभसूचको ग्रहविशेषः । तथा च समयसंहितायां ह्रस्वतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्याभावाय न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचापसङ्काशः द्विचित्रचूलो वा दक्षिणसंस्थश्च मृत्युकरः । रात्रिन्दिवं सर्व्वदा असंहताः अविरताः आनन्दनान्द्यः आमोदजनकवाक्यानि यस्मिन् स तथोक्तः अभिषेकसमयो राज्याभिषेककालो वर्त्तत इति शेषः । तत् तदा किमिति कथं चत्वरस्थानानि अङ्गनप्रदेशाः विश्रान्तचारणानि विश्रान्ताः स्वस्व-कर्त्तव्याविरताः चारणाः नटा येषु तानि वर्त्तन्त इति शेषः । अभिषेकसमये रङ्ग-प्राङ्गणे गानवाद्यनाट्यादीनां सर्व्वदैव अनुष्ठानमुचितमिति भावः ।

---

(१) किमद्य, किमिदानीमिति भिन्नौ पाठौ ।

प्रविश्य नटः। भाव! प्रेषिता हि दूताः स्वगृहात् महाराजेन लङ्कासमरसुहृदो महात्मानः प्लवङ्गराक्षसाः सभाजनोपस्थायिनो नानादिगन्तागताः (१) ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च, यदाराधनाय एतावतो (२) दिवसानुत्सव आसीत्। (क)

रात्रिश्च दिवा चेति द्वन्द्वे धेन्वनडुहादयश्चेति निपातनात् रात्रिन्दिवमिति-रूपम् अभिविधौ कालाध्वमानादिति द्वितीया।

"भरता इत्यपि नटाश्चारणाश्च कुशीलवाः।" "अङ्गनं चत्वराजिरे।" इति चामरः।

(क) प्रविश्येति। रङ्गभूमाविति शेषः। नटः अपरः कश्चन अभिनेता। प्रविश्य वदतीति शेषः। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। भावयति उत्पादयति अभिनयमिति भावः। नटान्तरप्रयोज्यः सूत्रधारवाचकः शब्दोऽयम्। तथा च साहित्यदर्पणः—

"सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः।
सूत्रधारो मारिषेति।"

हि यतः महाराजेन रामेण दूताः स्वगृहात् अयोध्यानगरात् लङ्कासमरसुहृदः लङ्कासमरे सीतोद्धारार्थं लङ्कायुद्धे सुहृदः साहाय्यकारिणो मित्राणि ते, महात्मानः महाबलवन्तः प्लवङ्गराक्षसाः प्लवेन गच्छन्तीति प्लवङ्गाः सुग्रीवहनूमदादयो वानराः विभीषणादयो राक्षसाः ते। सभाजनाय नवराज्ये अभिषिक्तस्य रामस्य प्रीतिविधानार्थं उपतिष्ठन्ति निकटवर्त्तिनो भवन्तीति सभाजनोपस्थायिनः नानादिगन्तेभ्यः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः आगतास्ते।

"अन्तं स्वरूपे नाशे वा" इत्यमरः। ब्रह्माणो ब्राह्मणास्ते च ऋषयश्चेति ब्रह्मर्षयः वशिष्ठादयः राजानः क्षत्रियाश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः जनकादयः प्रेषिताः स्वस्वभवनं प्रति विसृष्टाः। येषां ब्रह्मर्षीणां राजर्षीणाञ्च आराधनाय सन्तोषकरणाय एतावतः इयतः दिवसान् व्याप्य उत्सव अभूत्। अतएवेदानीं विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानीति भावः।

---

(१) नानादिगन्तपावना इति पाठान्तरं। (२) इयत इति पाठभेदः।

अन्यच्च ।(ज)

वशिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता राघवमातरः (१) ।
अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥ ३ ॥

एव । वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि कः पुनरसौ जामाता ? । (झ)

नट । कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।

(ज) अन्यच्च अपरञ्च । अपरस्थानानां विश्रान्तचारणायां अपरञ्च कारण-मस्तीत्यर्थः ।

किन्तदित्याह वशिष्ठेति । वशिष्ठेन महर्षिणा अधिष्ठिताः रक्षणीयत्वेनावलम्बिताः देव्यः राघवाणां रामादीनां मातरः कौशल्यादयः अरुन्धतीं तदाख्यां वशिष्ठपत्नीं पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा यज्ञे द्वादशवर्षसम्पाद्ये सत्रे जामातुः ऋष्यशृङ्गस्य आश्रमं गताः । अतएव साम्प्रतमयोध्यानगरी वीरविरहजनशून्यप्रायेति विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानीति भावः ।

अत्र प्रथमचरणे ष्ठकारयोः सकृत्साम्यात् छेकानुप्रासोऽलङ्कारः ॥३॥

(झ) एवेति । भूमि अहं वैदेशिकः अयोध्याभिन्नदेशवासी इति हेतोः पृच्छामि असौ त्वया उक्तो जामाता कः । अस्मीति अहमित्यर्थकमव्ययम् । पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे । अभिनयरूपप्रयोजनवशात् पूर्वमयोध्यिकः संप्रति इत्युक्तम्, अत्र तु वास्तविकमुक्तमिति न विरोधः ।

कन्यामिति । दशरथो राजा शान्तां नाम कन्यां व्यजीजनत् उत्पादितवान् लोमपादाय तदाख्याय राज्ञे अपत्यकृतकां कृत्रिमकन्यारूपां यां ददौ ।

यः समानवर्णः पुत्रः मातापित्रोः पारलौकिकश्राद्धादिकरणे गुणः तदकरणे दोष इति जानाति मातापित्रोः शुश्रूषाञ्च करोति, गृहीतः स पुत्रः कृत्रिमपुत्रो भवति । यथा मनुः— सदृशन्तु प्रकुर्याद् यं गुणदोषविचक्षणं ।

---

(१) रामस्य मातरः इति पाठान्तरं ।

अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ ॥ ४ ॥
विभाण्डकसुतस्तामृष्यशृङ्ग उपयेमे (अ) ,तेन च साम्प्रत

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ।

यदेतत् कृत्रिमपुत्रवत् कृत्रिमकन्याऽपि शास्त्रीयेति बोध्यम् ।

तथा च रामायणम्—

अपुत्रस्त्वङ्गराजो वै लोमपाद इति श्रुतः ।
स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः ॥
अनपत्योऽस्मि मे कन्यां सख्ये ! दातुं त्वमर्हसि ।
शान्तां शान्तेन मनसा कन्यार्थं वरवर्णिनीम् ॥
श्रुत्वा दशरथो वाक्यं प्रकृत्या करुणात्मकः ।
दास्यति तां तदा कन्यां स राजा विगतज्वरः ॥
स्वपुरं यास्यति प्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥४॥

(अ) विभे ति । विभाण्डकस्य तदाख्यस्य मुनेः सुतः पुत्रः ऋष्यशृङ्गस्तां कन्याम् उपयेमे उद्वाह परिणीतवान् । यथा रामायणम्—

तां कन्यामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स पार्थिवः ।
ऋष्यशृङ्गोऽपि च प्रीतो लब्ध्वा भार्यां भविष्यति ॥

ननु ब्राह्मण ऋष्यशृङ्गः कथं क्षत्रियकन्यां परिणीतवानिति वाच्यं कलीतर-युगेषु असवर्णविवाहस्य शास्त्रीयत्वात् । तथा च मनुः —

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
ते च स्वा चैव राज्ञः स्युस्ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥

कलौ त्वसवर्णविवाहो निषिद्धः । यथा निषिद्धानुक्तौ आदित्यपुराणम्—

द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ।

ऋष्यस्य मृगविशेषस्य शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य सः । अत्र पौराणिकी वार्ता रामायणे द्रष्टव्या । उपयेमे इति यमधातोः उपपूर्वस्य आत्मनेपदम् ।

द्वादशवार्षिकं सत्रमारब्धं, तदनुरोधात् कठोरगर्भामपि बधूं जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र गत इति। (ट)

सूत्र। तत् किमनेन, एहि राजद्वारमेव स्वजातिसमयेनोपतिष्ठावः। (ठ)

नटः। तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्रपद्धतिं भावः। (ड)

सूत्र। मारिष! (ढ)

(ट) विभेति। किमेति चार्थः। तेन ऋष्यशृङ्गेन। द्वादशवार्षिकं द्वादशवर्षव्यापकं सत्रं यज्ञः। तस्य ऋष्यशृङ्गस्य अनुरोधात् आग्रहात् गुरुजनः कौशल्यादिः कठोरगर्भां पूर्णगर्भां। विमुच्य विहाय तत्र ऋष्यशृङ्गाश्रमे. वशिष्ठेत्यादिना यदुक्तं एतत्गद्यांशेन तस्यैव विवरणं कृतम्। इतिशब्दोऽयं पूर्व्वप्रस्तावसमाप्त्यर्थः।

(ठ) सूत्रेति। तत् तस्मात् चरितस्थानानां विश्रान्तचारणातायां सम्पूर्णहेतूपन्यासात् हेतोः, अनेन तद्विषयकालोचनेन किं निष्प्रयोजनं तदालोचनमित्यर्थः। एहि आगच्छ स्वजातिसमयेन सूत्रधारजातिनियमेन। उपतिष्ठावः उपस्थितौ भवावः गच्छाम इत्यर्थः। "समयो नियमः सम्पदिति हेमचन्द्रः।

(ड) नट इति। तेन राजद्वारस्य गन्तव्यत्वेन हेतुना भावो विद्वान् भवान् सूत्रधारः सुपरिशुद्धां निर्दोषां अनिन्दनीयामिति यावत् राज्ञो रामस्य उपस्थानस्य उपासनायाः स्तोत्रपद्धतिं स्तुतिपद्यं सन्तोषजनकवाक्यमित्यर्थः हि निश्चितं निरूपयतु चिन्तयित्वा निर्णयतु इत्यर्थः।

भावो विद्वान् इति नाट्योक्तावमरः।

(ढ) सूत्रेति। मा रेषति दुष्टाभिप्रायादिना सभ्यानां शान्तिं न हिनस्ति यः स मारिषः हिंसार्थं करिष्यातोः— नाम्न्युपधप्रोक्त गृह्यो क इति काप्रत्ययः। शब्दोऽयं नटार्थे सूत्रधारार्थे च योगरूढः।

"सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः।

सूत्रधारो मारिषेति—। साहित्यदर्पणः।

सर्व्वथा व्यवहर्त्तव्यं(१) कुतो ह्यवचनीयता ।
यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥५॥

नटः । अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् । (ग)

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः ।
रक्षोगृहे स्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥६॥

सर्व्वथेति । व्यवहर्त्तव्यं आचरणीये पदार्थे सर्व्वथा सर्व्वैः प्रकारैः कुतः कस्मात् अवचनीयता अनिन्दनीयता स्यात् अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । अत एवाक्षेपोऽलङ्कारः । सर्व्वदा व्यवहार्य्यं वस्तु येन केनापि प्रकारेण यस्य कस्यापि निन्दनीयं स्यादेवेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह जनो लोकः यथा स्त्रीणां तथा वाचां स्त्रीणामिव वाचामित्यर्थः मालोपमालङ्कारः । साधुत्वे प्रशस्तत्वे भद्रत्वं प्रतीत्यर्थः दुर्ज्जनः दोषोद्भावनात् खलो भवतीति शेषः । प्रायेण सर्व्वो जनः स्त्रीणामिव वाचामपि अकारणं दोषमुद्भावयतीत्यर्थः । अतएव उपस्थानस्तोत्रपद्धतेः सर्व्वथानिर्द्दोषत्वकरणचिन्ता निष्फलैवेति भावः ।

अत्र परार्द्धवाक्यार्थः पूर्व्वं प्रति हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कार इत्यर्थापत्त्युपमाभ्यामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । अवचनीयतेत्यत्र नञर्थः प्रधानः, तस्य तु समासे गुणीभावाद्विधेयाविमर्षदोषः निन्दाऽभावः कुतो भवेदिति पाठेन समाधेयः ।

हिपदमवधारणवाचकमव्ययम् । पिशुनो दुर्जनः खलइत्यमरः ॥५॥

(ग) नट इति । दुर्जन इत्यत्र अतिदुर्ज्जन इति वक्तव्यमित्यर्थः सर्व्वैरिति शेषः । तथा च साधुः परदोषमेव न कथयति सामान्यखलस्तु दोषिणो दोषं गुणिनो गुणञ्चाभिधत्ते अतिखलस्तु निर्द्दोषस्यापि दोषमुद्भावयतीति भावः ।

अतिदुर्ज्जन इति वक्तव्यत्वे कारणमाह देव्यामिति । हि तथाहि यतो यस्मात् लोकः जनो लोकः वैदेह्यां देव्यामपि परमपतिव्रतायां सीतायामपि अन्यत्र का कथेति भावः अत एवार्थापत्तिरलङ्कारः । सापवादः सनिन्दः चरित्रनिन्दाकारीत्यर्थः । किं तत्र कारणमित्याह रक्षोगृहे राक्षसालये रावणभवने इति यावत् स्थितिर्निवास एव मूलं अपवादस्य कारणं एकाकिनी सीता दुर्द्दान्तदुश्चरित्ररावणगृहे स्थितवती सुतरां तस्याः

---

(१) व्यवहर्त्तव्यमिति पाठान्तरं ।

दूत। यदि पुनरियं किंवदन्ती महाराजं स्पृशेत् (१) ततोऽतिकष्टं स्यात्। (त)

नटः। सर्व्वथा ऋषयो देवताश्च श्रेयो विधास्यन्ति (२) परिक्रम्य भो भोः! क्वेदानीं महाराजः? । आकर्ण्य। एवं जनाः कथयन्ति। (थ)

सच्चरित्रया एकान्तमसम्भवं चेति कृत्वा सीतायाश्चरित्रं निन्दतीत्यर्थः। तु किन्तु अग्नि-शुद्धौ अग्निपरीक्षया सीताया निर्द्दोषत्वे अवधारितेऽपि अनिश्चयः सच्चरित्रेयं सीतेति निर्णयाभावः। दृढ़तरप्रमाणेन निर्द्दोषत्वे निर्णीतेऽपि यः संशयानो निन्दां करोति असिद्धत्वं न एवेति भावः। अत्र दोषित्वरूपकारणाभावे अपवादरूपतत्कार्य्यसद्भावात् विभा-वना, तथा चतुर्थपादे अग्निशुद्धिरूपे हेतौ सत्यपि निश्चयरूपतत्कार्य्याभावात् विशेषोक्तिश्च अलङ्कारः, अनयोः संसृष्टिः। अग्निः शुद्धेत्यत्र अपिशब्दो वक्तव्यः किन्तु नोक्त इति वाच्यान-भिधाननामा दोषः, तथा अनिश्चय इत्यत्र प्रधानस्य नञर्थस्य समासे गुणीभावात् विधेयावि-मर्शं इति दोषद्वयं हेतुः सं शुद्धिस्थितिर्व्वह्निशुद्धावपि तु संशयः, इति पाठेन समाधेयम्॥६॥

दूतेति। इयं किम्वदन्ती सीताचरित्रविषयी कुत्सिता जनश्रुतिः यदि महाराजं स्पृशेत् रामचन्द्रस्य कर्णगोचरीभवेदित्यर्थः ततस्तदा अतिकष्टं महादुःखं स्यात् भवेत् इमां किंवदन्तीं श्रुत्वा रामस्य दारुणं कष्टं भविष्यतीत्यर्थः। महाराजं प्रति स्यादिति पाठे तु महाराजभार्य्यां प्रति स्यादित्यर्थः तदा लोकानां अतिकष्टं स्यात् निर्द्दोषाया दोषोद्भावनादिति भावः।

(थ) नट इति। ऋषयो वशिष्ठादयः देवता ब्रह्मादयश्च सर्व्वथा दैहिकं वैषयिकं मानसिकंच श्रेयो मङ्गलं विधास्यन्ति करिष्यन्ति सीतारामयोरित्यर्थः। सुतरामस्माभिर्दुर्भावना न कार्य्येति भावः।

परिक्रम्य राजगृहगमनार्थमिव कियन्तं पदक्षेपं कृत्वेत्यर्थः।

भो भो इति अग्रोध्यानिवासिनां सम्बोधनम्। महाराजो राम इदानीं क्व कुत्र आस्ते इति शेषः।

---

(१) प्रति स्यात् इति पाठान्तरं। (२) स्वस्ति करिष्यन्ति इति पाठभेदः।

स्नेहात् सभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि
नीत्वोत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान्।
देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय
धर्म्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः ॥७॥

इति निष्क्रान्तौ। (द)

प्रस्तावना। (ध)

आकर्ण्य जनानामुत्तरं शृणुवेत्यर्थः। जना अयोध्यावासिनो लोकाः एवं वदामापम्।

किं कथयन्तीत्याह स्नेहादिति। जनको विदेहराजः स्नेहात् वात्सल्यात् न तु गौरवादित्यर्थः सभाजयितुं जामातृन् रामादीन् सन्तोषयितुं एत्य अयोध्यायामागत्य अमूनि दिनानि कतिपयान् दिवसान् इत्यर्थः उत्सवेन आनन्देन नीत्वा अतिवाह्य अद्य विदेहान् स्वाधिकृतजनपदं गतः। ततः कारणात् विमनसः उत्कण्ठितचित्ताया देव्याः सीतायाः परिसान्त्वनाय उत्कण्ठापनोदनाय नरेन्द्रो रामचन्द्रः धर्म्मासनात् विचारासनात् वासगृहं शयनागारं विशति प्रविशति।

• विदेहानिति "बहुत्ववदस्यादे" रित्यादिना बहुवचनम्।

वसन्ततिलकावृत्तम् "उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग" इति लक्षणात् ॥७॥

(द) इतीति। इति उक्तप्रकारेण प्रतिपाद्यविषयं विज्ञाप्य निष्क्रान्तौ रङ्गालयान्निर्गतौ नटसूत्रधाराविति शेषः।

• (ध) प्रेति। प्रस्तावयति प्रतिपाद्यविषयमुपस्थापयति या वाक्यावली सा प्रस्तावना। तथा च साहित्यदर्पणः—

"नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा॥"

तत प्रविशत्यासनस्थो रामः सीता च । (न)

रामः । देवि ! समाश्वसिहि, न ते हि गुरवश्चिरं शक्ना-

साचेयं प्रयोगातिशयरूपा, सीतारामविषयकसंलापरूपे एकस्मिन् प्रयोगे प्रचलति सति श्चर्यासमाविशति वासग्टहं नरेन्द्र इति प्रयुक्तेन अन्यप्रयोगेण सीतारामरूपयोः पात्रयोः प्रवेशस्य सूचितत्वात् । यथा साहित्यदर्पणः—

"यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥

केचित्तु 'विशति' इति वर्त्तमानकालनिर्द्देशात् प्रवर्त्तकरूपा प्रस्तावनेयं ।

कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग् यत्र वर्णयेत् ।
तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवर्त्तकं ॥

इति साहित्यदर्पणादिति वदन्ति । तदसत्, तथाहि तिङर्थो न वर्त्तमानत्वादिः, किन्तु यत्न एव । तथा च शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशः:—

जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकं ।

भवतु वा काल एव तिङर्थः, तथापि यत्र साक्षाद्वाचकपदेन वर्त्तमानो वसन्तादिविशेषकालोऽभिधीयते तत्रैव प्रवर्त्तकं भवेत् । यथा प्राप्तः शरत्समय एव विशुद्धकान्त इति दर्पणकारेणोदाहृतं अन्यथा क्रूरग्रह इत्यादौ उद्घात्यके दीपादन्यस्मादपि इत्यादौ कथोद्घाते सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयं इत्यादौ प्रयोगातिशये तत्रास्मि गीतरागेन इत्यादाववलगितस्थलेऽपि च प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गस्तु दुर्निवार एवेति सुधीभिर्विभावनीयं ।

(न) तत इति । ततो नटसूत्रधारयोर्निष्क्रमणानन्तरं । आसनस्थो रामः । सीता च आसनस्था प्रविशति सभ्यानां दृष्टिगोचरी भवति । अत्र विशधातोः सभ्यदृष्टिगोचरत्वेन रूढ़िमूला अजहत्स्वार्था लक्षणा, तेन आसनस्थस्य स्वयं प्रवेशो न विरुद्ध इति बोध्यं । एवमन्यत्रापि ज्ञेयं ।

(प) राम इति । समाश्वसिहि स्वजनविच्छेदजनितविषादरहिता भवितव्यं ।

वन्त्यस्मान् विमोक्तुम् । (१)

किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।

सङ्कटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥८॥

हि यस्मात् ते गुरवः जनकादयः अस्मान् चिरं विमोक्तुं वियुज्य स्थातुं न शक्नुवन्ति; स्नेहाकृष्टाः पुनरप्यचिरादेव आगमिष्यन्तीति भावः । जनको रामस्य श्वशुरत्वेन गुरुरिति गुरव इत्युक्तम् ।

तथाच देवलः—"आचार्य्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः ॥"

ननु यदि स्नेहात् पुनरप्यागमनसम्भावना तदा कथमिदानीमपि अस्मान् विहाय गता इत्याह किन्त्विति । अनुष्ठानानां अग्निहोत्रादिकर्म्मणां नित्यत्वं सति सम्भवे अपरिहार्य्यत्वं कर्त्तृ स्वातन्त्र्यं स्वाधीनतां स्वेच्छाचारित्वमित्यर्थः अपकर्षति निवारयति नित्यकर्म्मकरणार्थमेव जनकः स्वगृहं गत इति भावः । हि तस्मात् आहिता वेदविधानेन स्थापिता अग्नयो यैस्तेषामाहिताग्नीनां गृहस्थता गृहान्तरे अवस्थानं प्रत्यवायैः पापैः सङ्कटा सङ्कीर्णा साग्निकानां नित्यकर्त्तव्यहोममपहाय गृहान्तरे अवस्थानेन पापं भवतीत्यर्थः ।

अत्र जनकप्रस्थानरूपकार्य्यस्य अनुष्ठाननित्यत्वरूपे एकस्मिन् कारणे सति गृहान्तरे अवस्थानं पापजनकमिति कारणान्तरनिर्द्देशात् समुच्चयोऽलङ्कारः ।

नित्यकर्म्मणामपरिहार्य्यत्वेन इच्छानुसारेण कवाधिककालावस्थानासम्भवात् विशेषतः साग्निकानां होममपहाय गृहान्तरे अवस्थानस्य पापजनकत्वात् जनको गृहं गत इति सरलार्थः ।

"यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्य"मिति वेदान्तसारः ।

"यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति इति श्रुत्वा

पूर्व्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् ज्ञानदुर्ब्बलः ।

जीवन् भवति चाण्डालः मृतः श्वा चैव जायते ।"

(१) विमोक्तुं विहातुमिति पाठभेदौ ।

सीता। जाणामि अज्जउत्त! जाणामि। किन्तु सन्दावआरिणो बन्धुजणविप्पओआ होन्ति। (फ)

रामः। एवमेतत्। एते हि हृदयमर्म्मच्छिदः संसारभावाः

(फ) जानामि आर्य्यपुत्र। जानामि किन्तु सन्तापकारिणो बन्धुजनविप्रयोगा भवन्ति।

इति स्मृत्या च अग्निहोत्रादीनां नित्यत्वं अकरणे प्रत्यवायजनकत्वञ्च प्रतिपत्तव्यम्। किन्तु प्रयोजनवशात् अग्निहोत्रादिनित्यकर्म्मकरणाय प्रतिनिधिविधानानन्तरं स्वल्पकालीनः प्रवासोऽपि शास्त्रीयः। यथा छन्दोगपरिशिष्टम्—

"निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा।
प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्।"
श्रौतं कर्म्म स्वयं कुर्य्यात् अन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्य्यादाचारमन्ततः॥"

अतएव कतिपयदिवसार्थं जनकः समागत्य पुनर्गत इति बोध्यम्। "छिलत्रधारणप्रविशेषेषु तथाऽहि ध्रि" इति शब्दार्णवः॥८॥

(फ) जानामीति। आर्य्यो गुरुः श्वशुर इति यावत् तस्य पुत्र इत्यार्य्यपुत्र इति भार्य्याकृतं भर्त्तृसम्बोधनमेतत् नाटकादिषु प्रसिद्धम्। बन्धुजनानां पित्रादीनां विप्रयोगा विच्छेदाः खेदवशात् जानामि जानामि इति द्विरुक्तिः। तथाचोक्तं—

"विवादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽवधारणे।
प्रसादने सम्भ्रमे च द्विस्त्रिरुक्तिर्न दुष्यति॥"

सीतायाः शिक्षितत्वादुच्चवंशोद्भवत्वाच्च तदार्ष्ये शौरसेनी भाषा। तथाच साहित्यदर्पणः

"पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्।
शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम्॥"

आसां साधनप्रणाली गौरवभयात् परिहृता।

(ब) रौम इति। एतत् त्वयोक्तं एवं मयापि स्वीकार्य्यं सत्यमित्यर्थः।

येभ्यो बीभत्समानाः सन्तस्त्यज्य सर्वान् कामानरण्ये मनीषिणो विश्राम्यन्ति । (व)

प्रविश्य कञ्चुकी । **रामभद्र !** इत्यर्द्धोक्ते साशङ्कम् । **महाराज ! (भ)**

एते सर्वे रचाभिरनुभूयमानाः संसारभावाः जगतः स्वभावाः प्रियविच्छेदाप्रियसंयोगादय इत्यर्थः । हृदयमर्मच्छिदः हृदयसन्धिस्थानविश्लेषकाः महादुःखकरा इत्यर्थः । येभ्यः संसारभावेभ्यः बीभत्समाना विरक्ताः सन्तः मनीषिणः ज्ञानिनो जनाः सर्व्वान् कामान् कामनाविषयान् धनजनादीन् सन्त्यज्य विहाय अरण्ये वने विश्राम्यन्ति शान्तिं लभन्ते । गृहस्थितिप्रच एव संसारभावाः प्रबलीभवन्ति, व्यवहारोपयोगिवस्तुसमासादनेन सर्वदा महान् परिश्रमश्च स्यात्; तत्परित्यागे तु विश्राम एव स्यादिति भावः । संसारे प्रायेणैव निरवच्छिन्नदुःखानि कदापि यदि किञ्चिदपि सुखं स्यात् तदपि दुःखमिश्रितमेव इति विश्रामसुखार्थं वनगमनमेव श्रेय इति भावः । तथा च पातञ्जलसूत्रम्—

"परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ।"

मुक्तिवादे गदाधरभट्टाचार्य्याय "अस्मिन् संसारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि कियती वा सुखखद्योतिका" इत्यादि ।

"संसारश्च मिथ्याधीप्रभवा वासनेति" प्रामाण्यवादे गदाधरः ।

"अदृष्टोपनिबद्धशरीरपरिग्रहः संसारः" इति तु कातन्त्रपरिशिष्टटीकायां गोपीनाथः ।

"भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु" इत्यमरः ।

(भ) । प्रविश्येति । रङ्गालय इति शेषः । अन्तःपुराध्यक्षो विद्वान् वृद्धब्राह्मणः कञ्चुकी । तथा च भरतः—

अन्तःपुरचरो विप्रो वृद्धो गुणगणान्वितः ।
सर्वशास्त्रार्थकुशलः काञ्चुकीत्यभिधीयते ॥
जराकैक्लव्ययुक्तो न विशेद् गात्रेण कञ्चुकी ।

राम:। सस्मितम्। आर्य्य! ननु रामभद्र इत्येव मां प्रत्युपचार: शोभते तातपरिजनस्य, तद्यथाऽभ्यस्त (१) मभिधीयताम्। (म)

कञ्चु। देव! ऋष्यशृङ्गाश्रमादष्टावक्र: सम्प्राप्त:। (य)

सीता। अज्ज! तदो किं विलम्बीअदि। (र)

(र) आर्य्य! तत: किं विलम्ब्यते?

कञ्चुकिना रामस्य शैशवादपि लालनादौ रामभद्र इति वात्सल्यव्यञ्जकशब्देनैव सम्बोधनादिकं कृतम्, किन्तु इदानीमपि तदभ्यासवशात् सहसा रामभद्र इत्येव तत् सम्बोधनपदं मुखान्निर्गतं, इदानीं राजचक्रवर्त्तिन: गौरवसम्भ्रमसम्बोधनं विना शिशूचितरामभद्र इति सम्बोधनं नितान्तमनुचितमित्यनुमीयमानं रामस्य रोषमपनेतुं तत्क्षणात् महाराज इत्युक्तम् इति बोधयितुं महाकविना साशङ्कमित्युक्तम्। रामभद्र! अवधारय इति वाक्यसमुदायस्य रामभद्र इत्येव अर्द्धं स्यादत उक्तम् इत्यर्द्धोक्ते इति। उक्तमिति भावे क्त:।

(म) राम इति। बाल्ये लालनतर्जनभर्त्सनादिकं कृतवत: कञ्चुकिन इदानीमयं शिष्टाचारो नितान्तमनावश्यक इति स्मितकारणं रामस्य।

ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरमिति स्मितलक्षणं।

नन्विति अनुनये। प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु इत्यमर:। तातपरिजनस्य पितृपरिवारस्य वयसा बाल्यशिक्षकत्वेन च पितृस्थानीयस्य इत्यर्थ: मां प्रति रामभद्र इत्येव उपचार: सम्बोधनव्यवहार: शोभते सङ्गच्छते इत्यर्थ:। गुरुजनकृतं वात्सल्यव्यञ्जकं सम्बोधनं यथा चिराय श्रुतिमधुरं भवति न तथा गौरवसूचकमिति भाव:। तस्मात् यथाभ्यस्तं अभ्यस्तं रामभद्र इति सम्बोधनमनतिक्रम्य अभिधीयतां उच्यतां रामभद्र इत्येव सम्बुध्यतामित्यर्थ:। अनेन रामस्य महाविनयसौजन्यं प्रकटीकृतं कविना। "उपचारो व्यवहार" इति दुर्गसिंह:।

(य) कञ्चुकीति। अष्टावक्रनामा मुनि:। सम्प्राप्त: अयोध्यामिति शेष: भवद्दर्शनार्थमुपस्थित इत्यर्थ:।

(र) सीतेति। ततस्तदा किं विलम्ब्यते प्रवेशयतमिति शेष:।

रामः । त्वरितं प्रवेशय ।

बटुः निष्क्रान्तः

प्रविश्य अष्टावक्रः । स्वस्ति वाम् । (ल)

रामः । भगवन् ! अभिवादये ! इत आस्यताम् । (व)

सीता । भअवं ! णमो दे अवि कुसलं सजामातुअस्स गुरुजणस्स (१) अज्जाए सन्ताए अ । (श)

रामः । निर्विघ्नः सोमपीथी आवुत्तो मे भगवानृष्यशृङ्गः, आर्य्या च शान्ता ? । (ष)

सीता । अह्मे वि सुमरेदि ? । (स)

(श) । भगवन् ! नमस्ते अपि कुशलं सजामातृकस्य गुरुजनस्य आर्य्यायाश्च शान्तायाः ?

(स) । अस्मानपि स्मरति ? ।

(ल) । प्रविश्येति । वां युवाभ्यां स्वस्ति चेमम् । युवयोर्मङ्गलं भवत्वित्यर्थः स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ इत्यमरः । नमः स्वस्ति इत्यादिना चतुर्थीविधानं, ततो वां नौ चेत्व इति वामादेशः ।

(व) । राम इति । अभिवादये प्रणमामि भवन्तमिति शेषः । इत आस्यतां अस्मिन् स्थाने उपविश्यतां ।

(श) सीतेति । सजामातृकस्य ऋष्यशृङ्गसहितस्य गुरुजनस्य कौशल्यादेः । आर्य्यायाः पूज्यायाः अपि कुशलं मङ्गलं किम् ।

"गर्हा समुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपी"त्यमरः ।

(ष) राम इति ।.पानं पीतं भावे क्तः सोमस्य पीतं सोमपीतं तदस्यास्तीति सोमपीथी पृषोदरादित्वात् तकारस्य थकारः । आवुत्तो भगिनीपतिः "भगिनीपतिरावुत्त" इत्यमरः । निर्विघ्नः विघ्नशून्यः आर्य्या शान्ता च निर्विघ्नेति शेषः । अत

---

(१) सजामातृकस्य गुरुजनस्य इति पाठान्तरम् ।

अष्टा । उपविश्य । अथकिम् । देवि ! कुलगुरुर्भगवान् वशिष्ठ-स्त्वामिदमाह । (ह)

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।
तेषां बधूस्त्वमसि नन्दिनि ! पार्थिवानां
येषां कुलेषु (१) सविता च गुरुर्वयञ्च ॥८॥

काका प्रश्नो व्यज्यते । सीताप्रश्नेनैव ज्ञातव्यजिज्ञासानिवृत्ते आवेगेन रामस्यापि पुनस्तथैव प्रश्न इति न दोषः ।

(स)। सीतेति। अत्रापि अपिशब्दः प्रश्नार्थे ।

(ह)। अष्टेति। अथकिमिति स्वीकारार्थमेकमव्ययम्। कथ्यपञ्च: कौश-ल्यादिः शान्ता च कुशलमास्ते स्मरति च युष्मानित्यर्थः ।

विश्वम्भरेति । भगवती माहात्म्यवती विश्वं बिभर्त्तीति विश्वम्भरा पृथिवी "नाम्नि दृश्व" इत्यादिना खः, भवतीं त्वां असूत उत्पादितवती, तथा प्रजापतिसमः प्रजानां सानुरागपरिपालनात तपोमाहात्म्याच्च ब्रह्मणा तुल्यो राजा जनकस्ते तव पिता परि-पालकः । हे नन्दिनि ! कन्यासदृशि आनन्दकारिणि ! त्वं तेषां पार्थिवानां राज्ञां बधः स्नुषा असि येषां कुलेषु वंशेषु नानाशाखत्वाद्बहुवचनं सविता साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपदेवः सूर्य्यो गुरुः पिता उत्पादक इत्यर्थः, तथा वयञ्च गुरव उपदेष्टारः । तव मातृपितृभर्त्तृणां सर्वप्रार्थनानुरूपश्रेष्ठत्वमित्यर्थः ।

अत्र प्रजापतिसम इति आर्थी समासगतोपमा, जनकः पिता इति प्रथमतः पुनरु-क्तत्वप्रतीतेः परन्तु जनको जनकनामा इत्यर्थभेदात् पुनरुक्तवदाभासः, सविता च गुरुर्वयञ्च इत्यत्र उभयोरेकगुरुत्वधर्मयोगात् तुल्ययोगिता, तथा सीताया भाग्यवत्त्वरूप-कार्य्यस्य पृथिवीकन्यात्वरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि जनककन्यात्वसूर्य्यवंशीयराजबधूत्व-रूपकारणान्तरयोरुपन्यासात् समुच्चयश्चेति, एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । एषां लच्-

(१) गृहेष इति पाठभेदः।

तत् किमन्यदाशास्महे, केवलं वीरप्रसवा भूयाः । (च)

रामः । अनुगृहीताः स्मः । (क)

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्त्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥१०॥

ण्यन्यनुसन्धेयानि । तथा यच्छब्दस्य शीर्षे पाठाद्विधेयाविमर्शदोषः, स तु चतुर्थपादं प्रथमं परञ्च तृतीयपादं पठित्वा समाधेयः । सीतायाः पृथिवीकन्यात्वे प्रमाणं यथा रामायणम्—

"अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः ।
क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥
भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्द्धत ममात्मजा ।"

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ९ ॥

(च) तदिति । तत्तस्मात् अन्यत् पुत्रभिन्नं किं आशास्महे आशिषा योजयामः पुत्रभिन्नानां सर्वेषामेव प्रार्थनीयानां सद्भावादित्यर्थः । प्रसूयत इति प्रसवः पुत्रः वीरः प्रसवो यस्याः सा तादृशी भूया इति आशीर्लिङ् ।

(क) राम इति । अनुगृहीताः लब्धकरुणाः स्मः सीतया सह वयमित्यर्थः; तेषामाशीर्वादस्य अव्यर्थत्वादिति भावः ।

कथमित्याह लौकिकानामिति । हि यस्मात् लौकिकानां प्राकृतानां साधूनां सत्यवादिनां वाक् वाक्यं अर्थं अभिधेयं वस्तु अनुवर्त्तते लक्ष्यीकृत्य प्रसरति, पुनः किन्तु अर्थः अभिधेयविषयः आद्यानां प्राथमिकानां ऋषीणां वशिष्ठादीनां वाचं वाक्यं अनुधावति अनुसृत्य उत्पद्यत इत्यर्थः । लोके यद्यद्वस्तु प्रसिद्धमस्ति प्राकृतसत्यवादिनस्तदेव वदन्ति, न तु तेषां वाक्यतो वस्त्वन्तरमुत्पद्यते किन्तु ब्रह्मर्षयो यद् यद्वदन्ति तत्तदेव असदपि उत् पद्यते इति सरलार्थः । अतएवा– स्माकं वीरपुत्रोऽवश्यम्भावीति भावः ।

अत्र लौकिकसाधुभ्यो वशिष्ठादीनामाधिक्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः, तथा अप्रस्तुतेभ्यः सामान्यऋषिभ्यः प्रस्तुतस्य विशेषस्य वशिष्ठस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

अष्टा। इदञ्च भगवत्या अरुन्धत्या देवीभिः शान्तया च भूयो भूयः सन्दिष्टं, यः कश्चिद्गर्भदोहदो भवत्यस्याः सोऽवश्यमचिरात् सम्पादयितव्य इति। (ख)

रामः। क्रियते, यदेषा (१) कथयति। (ग)

अष्टा। ननान्दुः पत्या च देव्याः सन्दिष्टमृष्यशृङ्गेण, वत्से! कठोरगर्भेति नानीतासि, वत्सोऽपि रामभद्रस्त्वद्विनोदनार्थमेव स्थापितः। तत् पुत्रपूर्णोत्सङ्गामायुष्मतीं द्रक्ष्यामीति। (घ)

ऋषीणामपि साधुत्वमस्ति तद्व्यावृत्तये लौकिकानामित्युक्तम्, आद्यऋषयस्तु अलौकिकाः, लौकिका असाधवस्तु यद्वस्तु नास्ति तदपि वदन्ति, अतस्तेषां वाक्यानामर्थानुसारित्वमपि नास्ति मिथ्यावादित्वादिति तद्व्यावृत्तये साधूनामित्युक्तम् ॥१०॥

(ख)। अष्टेति। देवीभिः कौशल्यादिभिः। भूयोभूयः वारंवारं। सन्दिष्टं वाचिकं प्रेषितम्। अस्याः सीतायाः यः कश्चित् विपुलायाससाध्योऽपीत्यर्थः गर्भदोहदः गर्भकालीनः पानभोजनादिरभिलाषः। "दोहदो दौहृदं श्रद्धा लालसेति" हैमः। साद इति लोकप्रसिद्धः। सम्पादयितव्यः त्वयेति शेषः।

(ग) राम इति। क्रियते अस्या अभिलाषः सम्पाद्यते, मयेति शेषः। एषा सीता यदि कथयति, स्वाभिलाषं यदि व्यनक्तीत्यर्थः। इयमीदृशी विनयलज्जानिभृता यत् किमपि न कथयति, सुतरां ममापि तत्सम्पादनं न घटते इति भावः। यद्यदेषेति पाठे यद् यत् कथयति तत्तत् क्रियत इत्यर्थः।

(घ)। अष्टेति। ननान्दा भर्तृभगिनी तस्याः "ननान्दा नन्दिनी नन्दा पतिसैव"ति शब्दरत्नावली। देव्याः सीतायाः। किं सन्दिष्टमित्याह वत्स इत्यादि। त्वं कठोरगर्भा पूर्णगर्भा इति हेतोर्नानीतासि ममाश्रममित्यर्थः। अत्र "यानादिसन्तर्पणैव साष्टमात् स्त्री न चार्हतीति शास्त्रं हेतुत्वेन केचित् पठन्ति। पुत्रैः पूर्णः उत्सङ्गः क्रोड़ो यस्यास्ताम्। आयुष्मतीं सीताम्। इति सन्दिष्टमित्यनेनान्वयः।

---

(१) यद्यदेषा इति पाठान्तरम्।

राम: । सहर्षस्मितम् । तथास्तु । भगवता वशिष्ठेन किमादिष्टोऽस्मि ? । (ङ) ।

अष्टा । श्रूयताम् ।

जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धा-
स्त्वं बाल एवासि नवञ्च राज्यम् ।
युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्या-
स्तस्माद्यशो यत् परमं धनं वः ॥११॥

राम: । यथाह भगवान् मैत्रावरुणिः । (च)

(ङ) राम इति । ऋष्यशृङ्गेण यथा उक्तं तथा अस्तु इत्यर्थः ।

जामेति । वयं जामातुः ऋष्यशृङ्गस्य यज्ञेन निरुद्धाः पौरहित्येन वृताः सुतरामस्मात् गन्तुमसमर्था इत्यर्थः, अतएव अस्मास्वपि तव निर्भरो न भवेदिति भावः । त्वं बाल एव शिशुरेवासि अतः प्राचीनवृद्धभिज्ञता नास्तीति भावः । च किञ्च राज्यं नवं अचिरलब्धं सुतरामवश्यमेव विशृङ्खलायाः सम्भव इति भावः । तस्मात् प्रजानामनुरञ्जने त्वं प्रत्यनुरागजनने युक्तः एकाग्रचित्तः स्याः भवेः । तथाचोक्तं रघुवंशे "राजा प्रकृतिरञ्जना"दिति । तस्मात् प्रजानुरञ्जनात् यद्यशो भवतीत्यर्थः, तत् वो युष्माकं रघुवंशीयानां परमं धनं तदर्थमेव सर्वदा त्वया यतितव्यमिति भावः ।

अत्र तृतीयपादं प्रति प्रथमद्वितीयपादगतवाक्यद्वयस्य हेतुतया निर्देशात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥११॥

(च) । राम इति । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ तयोरपत्यं मैत्रावरुणिः वशिष्ठः । देवताद्वन्द्वे दीर्घः । यथाह सम्यक् ब्रवीति इत्यर्थः । कदाचित् तपश्चरतो मित्रस्य वरुणस्य च मुनेरुर्वशीं पश्यतो रेतः पपात, तस्मात् कुम्भनिहितात् अगस्त्यो वशिष्ठश्च जात इति मत्स्यपुराणवार्त्ताऽत्र द्रष्टव्या । सुतरामुभावेव अगस्त्यवशिष्ठौ मैत्रावरुणिशब्दवाच्यौ ।

स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि।
आराधनाय लोकानां (१) मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥१२॥

सीता। अदोज्जेव राहवकुलधुरन्धरो अज्जउत्तो। (छ)

रामः। कः कोऽत्र भोः! विश्राम्यतां भगवानष्टावक्रः।

अष्टा। उत्थाय परिक्रम्य च। अये कुमारलक्ष्मणः प्राप्तः। (ज)

इति निष्क्रान्तः।

प्रविश्य लक्ष्म.। जयति जयत्यार्य्यः। आर्य्य! तेन चित्रकरेणास्मदुपदिष्टमार्य्यस्य चरितमस्यां वीथिकायामभिलिखितम् तत् पश्यत्वार्य्यः। (झ)

(छ) अतएव राघवकुलधुरन्धर आर्य्यपुत्रः।

स्नेहमिति। लोकानां प्रजानां आराधनाय सन्तोषाय स्नेहं वात्सल्यं दयां करुणाञ्च सौख्यं आत्मसुखञ्च यदिवा किम्वा जानकीं सीतामपि मुञ्चतस्त्यजतः मे मम व्यथा चित्तजनितोऽनुतापो नास्ति। स्नेहदयाख्यौ सत्पुरुषगुणौ जगद्वाञ्छनीयं सुखं किं बहुना प्राणाधिकां सीतामपि प्रजानां सन्तोषाय परित्यक्तुमर्हामीति भावः।

अत्र अन्यस्य का कथा जानकीमपीति अर्थापत्तिः, तथा मुञ्चत इत्येकया क्रियया स्नेहादीनामन्वयात् तुल्ययोगिता चेत्यनयोः सङ्करः।

तथा स्नेहादीनामुत्तरोत्तरोत्कर्षप्रतिपादनात् सारालङ्कारप्रसङ्गः, स च वाचकाभावात् व्यज्यत इति रसानुस्वरालङ्कारध्वनिः ॥१२॥

(छ) अत इति। अतएव प्रजावात्सल्यातिशयादेव राघवकुलधुरन्धरः प्रजावत्सल-रघुवंशोद्भव जगणाग्रगण्यः।

(ज)। अष्टेति। अयि इति ससन्तोषसम्बोधनसूचकमव्ययम्।

(झ) प्रविश्येति। आर्य्यो भवान् जयति उत्कर्षवान् भवति मत्तो भवानुत्कृष्ट इत्यर्थः। गुरुजनसन्निधाने एतदुक्त्या औद्धत्यपरिहारः स्यादिति बोध्यम्। एवमन्यत्रापि।

राम:। जानासि वत्स! दुर्मनायमानां देवीं विनोदयितुम्। तत् कियन्तमवधिं यावत्?। (ञ)

लक्ष्म। यावदार्य्याया हुताशने विशुद्धिः।

राम:। शान्तम्। (ट)

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः।
तीर्थोदकञ्च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ॥१३॥

वीथिकायां भित्तौ "पङ्क्तिवर्त्मगृहाङ्गेषु वीथिर्वीथी च वीथिका" इति रत्नकोषः। अभिलिखितं चित्रितम्।

चित्रदर्शनेन सीतायाः पञ्चवटीवनम्, तत्र मुनिपत्नीभिः सद्भावः, रामेण सह विस्र··म्भालापादिकम्, स्वाभाविकसौन्दर्य्यञ्च स्मृतिपथे पतिष्यति; ततश्च तत्र स्वारसिकी गमनेच्छा भविष्यति, तदपदेशेन च रामस्य सीतानिर्वासनं सुकरं भवेदिति भवभूतिना प्रस्तावयोजनासुविधार्थं वैचित्र्यार्थञ्च चित्रदर्शनमुपनिबद्धमिति सुधीभिर्भाव्यम्।

(ञ)। राम इति। दुर्मनायमानां केनचित् कारणेन विषण्णां देवीं सीतां विनोदयितुं सन्तोषयितुं जानासि अभिज्ञोऽसीति त्वमतीव सुचतुरः समयावस्थाऽभिज्ञश्चेति भावः। तत् चित्रं कियन्तमवधिं यावत् कां शेषसीमां व्याप्य चित्रितम्?। यावता ऽर्थेन इति द्वितीया।

(ट)। राम इति। शान्तमिति वारणार्थमव्ययम्। नैवं ब्रूहीत्यर्थः।

कथमित्याह उत्पत्तीति। उत्पत्तेर्जन्मत एव आरभ्य परिपूतायाः पवित्राया अस्याः सीतायाः पावनान्तरैः अन्यैः पवित्रताजनकैः अग्न्यादिभिः किं स्वाः ? इत्वादनर्थका एव अग्न्यादय इत्यर्थः। तथा च तीर्थोदकञ्च वह्निश्च एतौ पदार्थौ अन्यतः द्रव्यान्तरात् शुद्धिं पवित्रतां न अर्हतः प्राप्तुं योग्यौ न भवतः।

अत्र यथा तीर्थोदकवह्न्योरन्यतः शुद्धापेक्षा नास्ति तद्वत् सीताया अपीति तथा एकया अर्हत इति क्रियया तीर्थोदकवह्न्योरन्वयात् समानधर्म्मस्य वस्तुभेदेन निर्देशात् प्रतिवस्तूपमा तुल्ययोगिता चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

तथा तीर्थोदकमिति नपुंसकलिङ्गेन प्रक्रम्य वह्निरिति पुंलिङ्गनिर्देशात् प्रक्रम-

देवि! देवयजनसम्भवे! प्रसीद, एष ते जीवितावधिः प्रवादः । (ठ)

कष्टं जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय-
स्तन्नो यदुक्तमशिवं नहि तत् क्षमं ते ।

भङ्गदोषः; स च "तीर्थोदकं तथाऽप्यग्निः" इति पाठेन समाधेयः। अप्यग्निमपि वर्त्मः ।

सीतायाः धाजन्मशुद्धत्वञ्च अयोनिजत्वेनेति बोध्यम् । तत् प्रमाणान्तु पूर्वमुक्तम् । योनिजानान्तु, जनकजनन्योरपवित्रशुक्रशोणितजत्वादेव अपरिहार्य्यं पापमुत्पद्यते, तत्तु संस्कारकर्म्मभिर्नश्यति । तथा च याज्ञवल्क्यः—

"एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ।"

तीर्थोदकवह्नीः स्वतः पवित्रत्वं यथा वह्निकूर्म्मपुराणयोः

."तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोधिकम् ।"

"पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः ॥"॥ १२ ॥

(ठ) देवीति । देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति देवयजनं यज्ञस्थानं तस्मात् सम्भवतीति पचाद्यच् । "लाङ्गलोल्लिख्यमानाया यज्ञभूमेः सुनिर्गता" इति महावीरचरितेऽपि । प्रसीद आत्मदोषश्रवणात् कलुषितचित्ता न भवेत्यर्थः । एषः अग्निपरीक्षाविषयकः प्रवादः लोकापवादः जीवितावधिः यावज्जीवं स्थास्यतीत्यर्थः । निष्पापस्य संशयितपापक्षयाय प्रायश्चित्ताचरणवत् निष्कलङ्कायाः अपि ते लोकप्रत्ययार्थं अग्निपरीक्षाकरणात् विषादो न करणीय इति भावः ।

एवमपवादिनो जनाः कथं न दण्ड्यन्ते इत्याह कष्टमिति । कुलमेव धनं अमपवादनीयतया रक्षणीयं येषां तैः निष्कलङ्ककुलोत्पन्नैः जनैरित्यर्थः जनः साधारणलोकः अनुरञ्जनीयः अपवादं कुर्व्वन्नपि तत्सहनेन तच्छन्दानुवर्त्तनेन च सन्तोषणीयः इत्येव कष्टं दण्डनीयानामदण्डनाद् दुःखमित्यर्थः । अन्यथा खलः असम्भवमपि दोषमारोपयति तथात्वे च कुलस्य निष्कलङ्कता न स्यादिति भावः ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताड़नानि (१) ॥१४॥

सीता । भोदु, अज्जउत्त ! भोदु, एहि पेक्खह्म दाव दे चरिदं । (ड) इत्युत्थाय परिक्रामति ।

लक्ष्म । इदं तावदालेख्यम् । (ढ)

सीता । निर्वर्ण्य । के एदे उवरि निरन्तरट्ठिदा उवत्थुवन्ति विअ अज्जउत्तं ? (ण)

(ड) । भवतु, आर्य्यपुत्र ! भवतु; एहि प्रेक्षामहे तावत्ते चरितम् ।
(ढ) । के एते उपरि निरन्तरस्थिता उपस्तुवन्तीवार्य्यपुत्रम् ? ।

नः अस्माकम् आवयोरित्यर्थः सम्बन्धं तत् प्रसिद्धं यत् अशुभं अमङ्गलम् एकाकिनी रावणगृहे स्थिता सीता कथमग्निपरीक्षामन्तरेण रामेण ग्राह्या स्यादिति असुखकरं वाक्यमित्यर्थः, उक्तं लङ्काप्रदेशीयलोकैरिति शेषः । एतद्वाक्यस्य सीतारामोभयसम्बन्धित्वात् न इत्युक्तं सङ्गच्छते । तत् असुखकरं वाक्यं ते तव सम्बन्धे नहि क्षमं न योग्यं स्वभावत एव शुद्धत्वादित्यर्थः । तथापि लोकानां विश्वासार्थमेव मया तवाग्निपरीक्षा कृता, नतु ममापि तव चरित्रविषये संशयोऽभूदिति भावः । तथाहि सुरभिणः कुसुमस्य सुगन्धपुष्पस्य नैसर्गिकी स्वाभाविकी मूर्ध्नि स्थितिः सिद्धा लोकेषु प्रचलिता किन्तु चरणैरवताड़नानि पादैरवमर्द्दनानि न, सिद्धानीत्यर्थः ।

अत्र सुगन्धिकुसुमस्य मूर्द्धि स्थितिरिव तव निर्दोषत्वप्रशंसैव प्रसिद्धा, नतु तस्य पादावमर्द्दनानीव तव चरित्रे दोषारोप इति सादृश्यप्रतीतेः दृष्टान्तालङ्कारः ।

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥१४॥

(ड) सीतेति । भवतु स प्रवाद इत्यर्थः । अमूलकोऽयं प्रवादः अवज्ञेय इति भावः । भवत्विति दैन्यार्थे द्विर्वचनम् ।

(ढ) लक्ष्मेति । तावत् वाक्यालङ्कारे । आलेख्यं चित्रम् ।

लक्ष्म। देवि! एतानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि, यानि भगवतः कृशाश्वात् कौशिकमृषिमुपसंक्रान्तानि; तेन च ताड़कावधे प्रसादीकृतान्यार्य्यस्य। (त)

रामः। वन्दस्व देवि! दिव्यास्त्राणि। (थ)

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा
परः सहस्राः शरदस्तपांसि।

(ण) सीतेति। निर्वर्ण्य दृष्ट्वा। "निर्वर्णनन्तु विध्यानं दर्शनालोकनेक्षणा" मित्यमरः। उपरि ऊर्द्धदेशे निरन्तरस्थिताः अनवकाशस्थिताः परस्परसंलग्नभावेन स्थिता इत्यर्थः उपस्तुवन्तीव उपासत इव।

(त) लक्ष्मेति। रहस्यानि गोपनीयानि मन्त्रा इत्यर्थः; तैः सह विद्यमानानि सरहस्यानि मन्त्रसहितानि जृम्भकास्त्राणि सम्मोहनास्त्राणीत्यर्थः। यानि अस्त्राणि कृशाश्वात् विश्वामित्रप्रपितामहात् कौशिकमृषिं विश्वामित्रमुनिं उपसंक्रान्तानि आगतानि विश्वामित्रेण प्राप्तानीत्यर्थः, तेन च विश्वामित्रेण ताड़कावधे कृते सतीत्यर्थः आर्य्यस्य रामस्य प्रसादीकृतानि प्रसीदति मन एभिरिति प्रसादानि अनुग्रहदानानि अप्रसादानि प्रसादानि कृतानि प्रसादीकृतानि। प्रसादीकृतानि अनुगृह्य दत्तानीत्यर्थः। आर्य्यस्येति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी।

(थ) राम इति। दिवि स्वर्गे भवानीति दिव्यानि च तानि अस्त्राणि चेति दिव्यास्त्राणि। वन्दस्व प्रणम।

दिव्यत्वं वन्दनहेतुमाह ब्रह्मादय इति। ब्रह्मादयः पुराणाः प्राचीना गुरवः उपदेष्टारः ब्रह्मणो वेदस्य "वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापति" रित्यमरः हिताय रक्षणाय दानवादयो दस्यवः वेदं विनाशयितुं यतन्ते स्म तेषां निवारणायेत्यर्थः। सहस्रात् परा इति परःसहस्राः सहस्राधिकाः इत्यर्थः शरदो वत्सरान् "स्याद्दतौ वत्सरे शरद्" दित्यमरः। तपांसि तप्त्वा दुष्करतपस्याः कृत्वेत्यर्थः एतानि अस्त्राणि अस्त्ररूपेण परिणतानि स्वान्येव स्वकीयान्येव तपोमयानि तेजांसि अपश्यन्। उपजातिवृत्तम्।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः

स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥१५॥

सीता। णमो णमो एदाणं। (द)

रामः। सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति। (ध)

सीता। अणुग्गहीदह्मि। (न)

लक्ष्म। एष मिथिलावृत्तान्तः। (प)

(द)। नमोनम एतेषाम्।

(न)। अनुगृहीतास्मि।

परःसहस्रा इति "अपस्करादयश्च" इति सुटा सह निपातः। शरद इति "अभिविधौ कालाध्वामाना" दिति द्वितीया ॥ १५ ॥

(द) सीतेति। एतेषामिति "चतुर्थ्यां षष्ठी" इति पिङ्गलसूत्रात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी।

(ध) राम इति। इदानीं मत्प्राप्त्यनन्तरकाले सर्वथा सर्वेण प्रकारेण निक्षेपेण उपसंहारेण च त्वत्प्रसूतिं तव तनयं उपस्थास्यन्ति उपगमिष्यन्ति त्वत्सन्तानायत्तानि भविष्यन्तीत्यर्थः।

(न) सीतेति। अनुगृहीतास्मि मम तनयेनापि लभ्यमानत्वादिति भावः।

(प) लक्ष्मेति। एष इत्यङ्गुल्या निर्देशः। मिथिलावृत्तान्तः मिथिलानगरे रामस्य घटनावलीत्यर्थः।

सीता। अम्महे ! दलन्नव-णीलुप्पल-सामल-सिणिद्ध-मसिण-सोहमाण-मंसल-देहसोहग्गेण विम्हअ-त्थिमिद-ताद-दीस-माण-सुन्दर-सिरी अणादर- खण्डिद- सङ्कर-सरासणो सिहण्ड-मुद्ध-मुह-मण्डलो अज्जउत्तो आलिहिदो। (फ)

लक्ष्म। आर्य्ये ! पश्य

सम्बन्धिनो वशिष्ठादीनेष तातस्तवार्चति ।
गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥१६॥

(फ)। अहो ! दलन्नवनीलोत्पलश्यामल-स्निग्ध-मसृण-शोभमान-मांसल-देह-सौभाग्येन विस्मयस्तिमिततातदृश्यमान-सुन्दरश्रीः अनादरखण्डितशङ्करशरासनः शिखण्डमुग्धमुखमण्डल आर्य्यपुत्र आलिखितः।

(फ) सीतेति। अम्महे इति शौरसेन्यादिभाषायां विस्मयसूचकमव्ययं संस्कृते तु तादृशशब्दाभावात् 'अहो' शब्देनानुवादः कृतः। दलत् विकसत् यत नवं नीलोत्पलम् ईषत्प्रस्फुटितेन्दीवरमित्यर्थः तद्वत् श्यामलं स्निग्धं अरूक्षं मसृणं चिक्कणं (चक्मकि इति भाषा) अतएव शोभमानं मांसलं बलशालि यत् देहं तस्य सौभाग्येन सौन्दर्य्येण विस्मयेन आश्चर्य्येण स्तिमितः निश्चलः तेन तातेन जनकेन दृश्यमाना सुन्दरी श्रीः शोभा यस्य सः। तथा अनादरेण अयत्नेन खण्डितं भग्नं शङ्करशरासनं हरधनुर्येन सः। तथा शिखण्डेन काकपक्षेण मुग्धं सुन्दरं मुखमण्डलं यस्य सः। आर्य्यपुत्रो राम आलिखितः चित्रितः। चित्रमिदं रामस्य अविकलमिति महदाश्चर्य्यमिति भावः।

सम्बन्धिन इति। एष तव तातो जनकः, जनकानां जनकवंश्यानां पुरोहितः गौतमः अहल्यायां जातो गौतमपुत्रः शतानन्दस्तदाख्यो मुनिश्च वशिष्ठ आदिर्येषा मित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः तेन वशिष्ठं तदन्यान् सम्बन्धिनो विवाहजनितवैवाहिकत्वादिसम्बन्धवतो दशरथादीन् अर्चति प्रत्युद्गमनादिना सम्मानयति।

अत्र एकस्यामर्चतिक्रियायां जनकशतानन्दयोः कर्त्तृत्वेनान्वयात् तुल्ययोगितालङ्कारः। अर्चधा तुरयं भौवादिकः ॥ १६ ॥

रामः। द्रष्टव्यमेतत्। (ब)

जनकानां रघूणाञ्च सम्बन्धः कस्य न प्रियः।
यत्र दाता ग्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः ॥१७॥

सीता। एदे क्खु तक्कालकिदगोदाणमङ्गला चत्तारो भादरो विआहदीक्खिदा तुम्हे। अम्महे! जानामि, तस्सिं ज्जेव पदेसे तस्सिं ज्जेव काले वट्टामि। (भ)

(भ) एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाश्चत्वारो भ्रातरो विवाहदीक्षिता यूयम्। अहो जानामि, तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वर्त्ते।

(ब) राम इति। द्रष्टव्यमेतत् विवाहसम्बन्धोऽयचित्रमित्यर्थः, विवाहघटनाया विचित्रत्वात् गौरवावहत्वाच्च तद्दर्शनमवश्यमुचितमिति भावः।

कथमित्याह। जनकानां जनकवंश्यानां रघूणां रघुवंश्यानाञ्च रघुकुलसम्बन्धात् राघवोऽपि रघुरुच्यते" इति वैयाकरणोक्तिरुभयत्रापि प्रमाणम्। सम्बन्धो विवाहसम्बन्धः कस्य जनस्य न प्रियः सन्तोषकरः अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः। यत्र सम्बन्धे स्वयं कुशिकनन्दनो विश्वामित्रः दाता ग्रहीता च। उभयोरपि जनकरघुवंश्ययोरतीवोन्नततया परस्परं विवाहसम्बन्धस्य महार्थेष्टत्वात् अतएव विषयनिस्पृहस्यापि विश्वामित्रस्य घटकत्वात् द्रष्टव्यमेव तच्चित्रमिति भावः।

अत्रार्थापत्तिलङ्कारः।

अत्र पूर्वं दाता सदयुक्तिदानादिना कन्यादानप्रयोजकः परञ्च ग्रहीता तादृशेनैव सदयुक्तिदानादिना ग्रहणप्रयोजक इति भिन्नकालत्वात् एकस्मिन् विश्वामित्रे दातृत्वं ग्रहीतृत्वञ्चाविरुद्धमिति भाव्यम् ॥ १३ ॥

(भ) सीतेति। तस्मिन् काले हरधनुर्भङ्गानन्तरसमये कृतं ऋत्विग्भिर्विहितं गोदानमेव केशान्तसंस्काराख्यकेशच्छेदनमेव मङ्गलं येषां ते तथोक्ताः। विवाहदीक्षिता विवाहे कर्म्मणि व्रताः। जानामि अनुभवामि। तस्मिन्नेव प्रदेशे मिथिलाराजधान्यां तस्मिन्नेव काले हरधनुर्भङ्गानन्तरसमये वर्त्ते तिष्ठामि इति जानामीत्यर्थः चित्रकलुचित दर्शनादि यः।

रामः। एवम् । (म)

समयः स वर्त्तत इवैष यत्र मां
समनन्दयत् सुमुखि! गौतमार्पितः ।
अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-
स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥१८॥

लक्ष्म। इयमार्य्या, इयमप्यार्य्या माण्डवी, इयमपि बधूः श्रुतकीर्त्तिः । (य)

गवां लोम्नां केशानामित्यर्थः दानं छेदनमिति गोदानं तथाच गौरित्युपक्रम्य "स्वग वज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमस्वि"ति केशवः । दानमिति "दो अवखण्डने"स्य युटा रूपम्।

गोदानन्तु संस्कारविशेषः । तथा च याज्ञवल्क्यः —

"केशान्तः षोड़शः" ।

मिताक्षरा च "केशान्तं पुनर्गोदानाख्यं कर्म्मे"ति" ।

(म) राम इति । एवं, त्वया यदुक्तं तत् सत्यमित्यर्थः ।

स्वकीयानुभवमप्याह समय इति । स समयो वर्त्तत इव अतीतोऽपि अविकलचित्र-दर्शनाद्वर्त्तमान इव अनुभूयत इत्यर्थः । हे सुमुखि ! यत्र विवाहसमये गौतमार्पितः शतानन्देन मम करोपरि स्थापितः अयं आगृहीतं परिहितं कमनीयं मनोहरं कङ्कणं अलङ्कारविशेषो येन स तथोक्तः तव करः पाणिः मूर्त्तिमान् महोत्सव इव मां समनन्दयत् सन्तोषितवान् ।

अत्र प्रथमा भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, द्वितीया तु भावाभिमानिनी गुणोत्प्रेक्षा; उत्सवस्य आनन्दविशेषत्वेन गुणत्वात् ।

मञ्जुभाषिणी वृत्तम् "सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी"ति लक्षणात् ।

विवाहकाले वरहस्तोपरि कन्याहस्तस्थापनमिति चिरन्तनी रीतिः । तथा च भवदेवः "ततो जामाताचान्तो मङ्गलौषधिलिप्तेन दक्षिणहस्तेन तादृशमेव कन्याया दक्षिणहस्तं स्वहस्तोपरि निदध्यात्" । ॥१८॥

(य) लक्ष्मेति । इयमिति सर्व्वत्राङ्गुल्या निर्द्देशः । आर्य्या भक्ती सीतेत्यर्थः ।

सीता । वच्छ ! इअं वि अवरा का ? (र)

लक्ष्म । सलज्जस्मितं स्वगतम् । अये ! ऊर्म्मिलां पृच्छत्यार्य्या । भवत्वन्यतः सञ्चारयामि । प्रकाशम् । आर्य्ये ! दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत् । अयञ्च भगवान् भार्गवः । (ल)

सीता । ससम्भ्रमम् । कम्पिदह्मि । (व) {१}

रामः । ऋषे ! नमस्ते ।

(र) वत्स ! इयमप्यपरा का ? ।

(व) कम्पितास्मि ।

माण्डवीति भरतभार्य्याया नाम । अनयोर्ज्येष्ठभ्रातृभार्य्यात्वेन मातृतुल्यत्वात् आर्य्या-पदेन निर्द्देशः । तथा च बृहस्पतिः ।

"मातुः स्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥"

श्रुतकीर्त्तिरिति शत्रुघ्नभार्य्याया नाम । कनिष्ठभ्रातुः पुत्रतुल्यत्वेन तद्भार्य्यायाः पुत्रवधूतुल्यत्वमिति वधूरित्युक्तम् । यथा मनुः

"पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन् यवीयसः ।
पुत्रवच्चानुवर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्म्मतः ।"

(र) सीतेति । लक्ष्मणोऽङ्गुलीनिर्द्देशेन सर्वं परिचाययन् लज्जया स्वभार्य्यामूर्म्मिला मुल्लङ्घ्य माण्डवीतः श्रुतकीर्त्तिं परिचाययति, सीतासदृशी चतुरा तु तदवलोक्य कौतुकाय तादृशमवसरं प्रतीक्षितुं नार्हतीति पृच्छति वत्स ! इयमप्यपरा केति; अन्यथा चिरपरिचितायाः प्रश्नो नोपपद्यत इति बोध्यम् ।

(ल) लक्ष्मेति । स्वगतम् अन्यैरश्राव्यरूपमस्फुटं वाक्यं वदतीति शेषः । भवतु ऊर्म्मिलां प्रति प्रश्न इति शेषः तथापि तस्योत्तरं न देयमिति भावः । अन्यतः अन्यस्मिन् दर्शनीये सञ्चारयामि सीतारामयोर्दृष्टिमित्यर्थः । प्रकाशं सर्वश्राव्यरूपं

---

(१) भीदह्मि इति पाठान्तरं ।

लक्ष्म। आर्य्य ! पश्य, अयमार्य्येण । इत्यर्द्धोक्ते { श }

रामः । साक्षेपम् । वत्स ! बहुतरं द्रष्टव्यमन्यतो दर्शय । (ष)

सीता । सस्नेहबहुमानं निर्वर्ण्य । सुट्ठु सोहसि अज्जउत्त ! एदिणा विणअमाहप्पेण । [स]

लक्ष्म । एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

रामः । सास्रम् । स्मरामि हन्त स्मरामि [ह]

जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।
मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥१८॥

(स) सुष्ठु शोभसे आर्य्यपुत्र ! एतेन विनयमाहात्म्येन ।

सुस्पष्टं वदतीति शेषः । एतस्मिन् द्रष्टव्यम् अवश्यमेव दृश्यं पवित्रत्वात् महावीरत्वाच्च भार्गवः परशुरामः । स्वगतप्रकाशयोर्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।
सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात् ॥

(व) सीतेति । सम्भ्रमो भयादिजनितत्वरा तत्-सहितं वदतीति क्रियाविशेषणम् । सम्भ्रमस्त्वरा सम्भ्रमः इत्यमरः ।

(श) लक्ष्मेति । आर्य्येण रामेण अयं भार्गवः पराजित इति वाक्यशेषः, सुतरां अयमार्य्येणेत्यंशो वाक्यार्द्धमेव स्यादत उक्तं इत्यर्द्धोक्ते इति ।

(ष) राम इति । आक्षेपेण लक्ष्मणवाक्यनिवारणेन सहेति साक्षेपं लक्ष्मणवाक्यं वारयित्वेत्यर्थः । मान्यानामवमानना विनयविरुद्धा, किन्तु तदानीं अनन्योपायतया महामान्यस्यापि भार्गवस्य पराजयेन सा घटिता किन्त्विदानीं तदर्थं श्लाघाकरणमेकान्तमनुचितमित्यभिप्रायेण अन्यतो दर्शयेत्युक्तम् ।

(स) सीतेति । बहुमान आदरातिशयः । निर्वर्ण्य दृष्ट्वा राममिति शेषः । विनयमाहात्म्येन विनयगौरवेण । सुष्ठु इति प्रशंसार्थमव्ययम् ।

(ह) राम इति । स्मरामि तत्कालीनवृत्तान्तमिति शेषः ।

जीवत्स्विति । तातपादेषु पितरि जीवत्सु नवे नूतने दारपरिग्रहे

इयमपि तदा जानकी [च]
प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुन्तलैः
दशनमुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।
ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरकृत्रिमविभ्रमै-
रकृत मधुरैरम्बानां मे कुतूहलमङ्गकैः ॥२०॥

विवाहे कृते सतीत्यर्थः मातृभिः कौशल्याकैकेयीसुमित्राभिः चिन्त्यमानानां रामोऽत्र शयिष्यते, भरतोऽत्र भोक्ष्यते, लक्ष्मणोऽत्र वेशरचनां करिष्यतीत्यादिरूपेण व्यवस्थाप्यमानसकलविषयकाणामित्यर्थः नोऽस्माकं ते हि त एव दिवसाः गताः जीवनानामुत्कृष्टदिनानि अतीतानीत्यर्थः। तेषां दिवसानां तुलनया वर्तमानदिनानि नितान्ततुच्छानीति भावः।

अत्र ते दिवसा एव उत्कृष्टा आसन्, नतु वर्त्तमाना इति वर्त्तमानदिन-निरासादार्थी परिसंख्याऽलङ्कारः।

तथा दिवसा इत्यस्य उत्कृष्टदिवसपरत्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः। भक्त्यतिशयसूचनाय तातपादैरित्यत्र पादशब्दस्य पितृत्वमात्रे लक्षणा गुरुत्वाच्च बहुवचनम् ॥ १९ ॥

(च) इयमिति। जानकीति प्रथमान्तं पदं श्लोकस्थया अकृतेति क्रियया अन्वेति।

प्रतन्विति। इयं शिशुर्बालिका जानकी, प्रतनवः सूक्ष्माः विरलाः अनिविडाश्च तैः प्रान्ते अग्रदेशावच्छेदे उन्मीलन्तः अगाढसंश्लिष्टा मनोहरा ये कुन्तलाः केशास्तैः, तथा दशना दन्ता मुकुलानि कुड्मलानीव तैः मुग्धः मनोहर आलोको दर्शनं यस्य तत् सुदृश्यमित्यर्थः मुखं वदनं दधती वहन्ती सती। एतत् तृतीयान्तविशेष्यद्वयं मुग्धत्वं प्रति हेतुः। ललितललितैः सुन्दरप्रकारैः ज्योत्स्नाः ज्योत्स्नासदृशानि प्रायेण ज्योत्स्ना इति ज्योत्स्नाप्रायाः तैः बाहुल्येन कौमुदीसदृशैरित्यर्थः अकृत्रिमः विभ्रमो विलासो येषां तैः अतएव मधुरैः सर्वेषां प्रियैः; अङ्गान्येवाङ्गकानीति अङ्गकानि हस्तपदाद्यवयवाः तैः मे मम अम्बानां मातॄणां कुतूहलं कौतुकं अकृत विहितवती।

अत्र दशनमुकुलैः, ज्योत्स्नाप्रायैरिति लुप्तोपमाद्वयम्, तथा कुतूहलकरणरूपकार्यं प्रति बहुकारणोक्तेः समुच्चय इति अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

लक्ष्म । एषा मन्थरा ।

रामः । अनुचरमन्यतो दर्शयन् । देवि ! वैदेहि ! ।

इङ्गुदीपादपः सोऽयं शृङ्गवेरपुरे पुरा ।
निषादपतिना यत्र स्निग्धेनासीत् समागमः ॥२१॥

लक्ष्म । विहस्य स्वगतम् । अये ! मध्यमाम्बावृत्तान्तोऽन्तरित आर्य्येण । [क]

सीता । अह्मो ! एसो जटासञ्जमणवुत्तन्तो । (ख)

लक्ष्म । पूतसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यैर्वृद्धैक्ष्वाकुभिर्धृतम् ।
धृतं बाल्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकं व्रतम् ॥२२॥

(ख) । अहो ! एष जटासंयमनवृत्तान्तः ।

ललितललितैरिति "प्रकारे गुणवचनस्ये"ति द्विर्वचनं । ज्योत्स्नाप्रायैरिति मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।

सीतायाः सर्वदेवान्तःपुरस्थायित्वेन अन्येषां तत्सौन्दर्य्यदर्शनासम्भवात् केवलं अस्मानामित्युक्तम् ।

हरिणी वृत्तम् "न स म र स लागः षड् वेदैर्हयैर्हरिणी मतेति लक्षणात् ॥२०॥

इङ्गुदीति । अयं दृश्यमानः शृङ्गवेरपुरे तदाख्ये गुहचाण्डालपुरे इङ्गुदीपादपः इङ्गुदीफलवृक्षः चिरित इत्यर्थः ; यत्र इङ्गुदीमूले पुरा वनगमनकाले स्निग्धेन वत्सलेन निषादपतिना व्याधनायकेन सह समागमः सम्मेलनमासीत् अस्माकमिति शेषः ॥ २१ ॥

लक्ष्मेति । अये इत्यात्मसम्बोधनम् । आर्य्येण रामेण मध्यमाम्बायाः कैकेय्या वृत्तान्तः मन्थरायुक्तिग्रहण–मानकरण–दशरथमतपरिवर्त्तन–वनप्रस्थापनादिव्यापारचित्र-मित्यर्थः , अन्तरितः गोपित उल्लङ्घ्य अन्यत्र गतम् इत्यर्थः । गुरुजनकृतस्यान्याय्याचरणस्यालोचना नितान्तमवहृतेति रामेणायमंशः परित्यक्त इति भावः ।

(ख) सीतेति । जटासंयमनवृत्तान्तः जटाबन्धनघटनाचित्रम् ।

लक्ष्मेति । पूतेषु संक्रान्ता गता लक्ष्मी राजलक्ष्मीर्येषां तैः पुत्रेषु न्यस्तराज्यभारैरित्यर्थः वृद्धैः इक्ष्वाकवः प्राचीना इक्ष्वाकुवंशीयास्तैः यत् व्रतं धृतं आचरितं , बाल्ये

सीता। एसा पसण्णपुण्णसलिला भअवदी भाईरही । (ग)

रामः। देवि ! रघुकुलदेवते ! नमस्ते। (घ)

तुरगविचयव्यग्रानुर्वीभिदः सगराध्वरे
कपिलमहसामर्षात् प्लुष्टान् पुरा (१) प्रपितामहान् ।
अगणिततनूपातं (२) तप्त्वा तपांसि भगीरथो
भगवति ! तव स्पृष्टानद्भिश्चिरादुददीधरत् ॥ २३ ॥

(ग)। एष प्रसन्नपुण्यसलिला भगवती भागीरथी।

नव्ये वयसि स्थास्येण रामेण तत् पुण्यं पुण्यजनकं आरण्यकं वनवासरूपं व्रतं नियमः धृतम् अवलम्बितम्। वानप्रस्थावलम्बनं प्रति वार्द्धक्यमेव प्रयोजकम्। तथाच स्मृतिः

"गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्।"

मनुश्च "वनं पञ्चाशतो व्रजेत्"

किन्त्वत्र रामेण बाल्ये तदवलम्बितमिति महादुःखविषयोऽयमिति भावः।

अत्र वार्द्धक्ये कर्त्तव्यस्य वानप्रस्थावलम्बनस्य बाल्ये करणात् असङ्गतिर्नामालङ्कारः। तथाच चन्द्रालोके

"विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्य्यहेत्वोरसङ्गतिः।
अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा॥"

वार्द्धक्यरूपकारणस्य वृद्धेषु सत्त्वात् तत्कार्य्यरूपवानप्रस्थावलम्बनस्य तु बालके रामे सत्त्वात् साहित्यदर्पणमतेऽपि असङ्गतिरेव। तथाच

"कार्य्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः।"

धृतमित्यस्य द्विरुक्तावपि उद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यविषयत्वात् न पुनरुक्ततादोषः॥२२॥

(ग) सीतेति। प्रसन्नं निर्म्मलम्, पुण्यं पवित्रञ्च सलिलं यस्याः सा।

(घ) राम इति। रघुवंश्यान् प्रति परमानुग्रहकारित्वेन तेषामुपास्यत्वाद् गङ्गाया रघुकुलदेवतात्वं बोध्यम्।

नमस्कारहेतुं गङ्गाया माहात्म्यं रघुकुलं प्रत्यनुग्रहञ्चाह तुरगेति। भगीरथः सूर्य्य-

(१) पितॄनिति पाठान्तरम्। (२) अगणिततनूतापम् इति पाठभेदः।

सा त्वमम्ब ! स्नुषायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुध्यानपरा भव । (ङ)

वंशीयः कश्चन राजा सगराध्वरे सगरराजस्य शताश्वमेधयज्ञानां पूरणीभूते शेषाश्वमेधं आरब्ध इति शेषः तुरगस्य तद्यज्ञीयाश्वस्य इन्द्रेणापहृतस्येत्यर्थः । विचये अन्वेषणे व्ययान् आसक्तान् उर्वीभिदः भूतलविदारणकारिणः अमर्षात् क्रोधात् कपिलस्य तदाख्य-मुनेः संहसा तेजसा प्लुष्टान् दग्धान् प्रपितामहान् निजपितामहपितृवैमात्रेयान् सर्पांसि अगणितः अविचारितः तनुपातः शरीरनाशो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा तन्ना-देहनाशमप्यङ्गीकृत्य तपस्यां कृत्वेत्यर्थः हे भगवति ! माहात्म्यशालिनि गङ्गे ! तव अद्भिर्जलैः स्पृष्टान् सतः चिरात् पुरा पूर्वं उददीधरत् उद्धारितवान् मोक्षं प्रापितवानित्यर्थः । अतस्त्वां नम इति भावः ।

अत्र तृतीयचरणे तपयोरसकृत्साम्यात् वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ।

"पुरा प्रपितामहानित्यत्र क्वचित् 'पितुः प्रपितामहानिति पाठो दृश्यते, स तु न समीचीनः । तथा च रामायणे—

"सगरादसमञ्जस्तु असमञ्जादथांशुमान् ।

दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ।

तेन असमञ्जस्य वैमात्रेयाः सगरपुत्रा भगीरथस्यैव प्रपितामहा भवन्ति न तु तत्-पितुरिति ।

कदाचित् सगरराजेन शतमश्वमेधान् सङ्कल्प्य शेषाश्वमेधे प्रक्रान्ते शताश्वमेधयाजी इन्द्रत्वं लभत इति श्रुत्वा इन्द्रः स्वपदभ्रंशभयेन तमश्वमपहृत्य पाताले ध्यानस्थितस्य कपिलमुनेः समीपे कस्मिंश्चित् वृक्षे बबन्ध, अथ असमञ्जभिन्नाः सगरसन्तानास्तमश्वं स्वर्गे मर्त्ये च अन्विष्यन्तोऽप्राप्य भुवं विदार्य गत्वा पाताले तथाविधं बद्धमश्वमालोक्य अयमेव अश्वापहारक इति कपिलमेव हन्तुमुद्यताः तेन च तद्विज्ञाय स्वतेजसा दग्धा इति पौराणिकी वार्त्ता ।

तनयन्दोदीर्घान्तोपपत्ति । तथाचामरः स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनूः ॥२३॥

(ङ) सेति । अम्ब ! मातः स्नुषायां पुत्रवध्वां । शिवानुध्यानपरा मङ्गलचिन्तापरायणा

लक्ष्म । एष भरद्वाजावेदितश्चित्रकूटयायिनि वर्त्मनि वनस्पतिः कालिन्दीतटे वटः श्यामो नाम । (च)

राम: । सस्पृहमवलोकयति ।

सीता । सुमरदि एदं पदेसं अज्जउत्तो ? (छ)

राम: । अयि ! कथं विस्मर्य्यते !

अलसलुलित (१) मुग्धान्यध्वसञ्जातखेदात्
अशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।
परिमृदितमृणालीदुर्ब्बलान्यङ्गकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥२४॥

(छ)। स्मरतीमं प्रदेशमार्य्यपुत्र: ?।

(च)। लक्ष्मेति। भरद्वाजेन मुनिना आवेदित: परिचायित: चित्रकूटयायिनि चित्र-कूटपर्वतगामिनि वर्त्मनि पथि । कालिन्दी यमुना ।

घटनाविवरणद्वारा विस्मृत्यभावं व्यनक्ति अलसेति । यत्र यस्मिन् प्रदेशे त्वं अध्वनि पथि सञ्जात: गमनेनोत्पन्न: य: खेद: परिश्रमस्तस्मात् अलसानि जड़ानि लुलितानि शिथिलीभूतानि मुग्धानि सुन्दराणि ; अशिथिलपरिरम्भै: गाढ़ालिङ्गनै: दत्तं संवाहनं मर्द्दनं येषु तानि ; तथा परिमृदिता मर्द्दिता या मृणाल्य: क्षुद्रमृणालानि तद्वत् दुर्ब्बलानि कार्य्याक्षमाणि अङ्गकानि अवयवान् मम उरसि वक्षसि कृत्वा स्थापयित्वा निद्रां अवाप्ता गता आसीरिति शेष: ।

अत्र परिमृदितमृणालीदुर्ब्बलानीति लुप्तोपमालङ्कार: ।

अलसलुलितमुग्धानीति त्रिपदकर्म्मधारय:, आद्यपदद्वये कर्म्मधारयं कृत्वा कर्म्मधारयान्तरं वा । क्षुद्राणि मृणालानीति मृणाल्य: क्षुद्राद्यर्थे मृणालादिशब्दानां मदादित्वाङ्गीकारात् ईप्रत्यय: । तथाचामर: "स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादि विवक्षापचये यदि" मालिनीवृत्तम् "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकै"रिति लक्षणात् ॥२४॥

---

(१) ललित इति क्वापि पाठ: ।

लक्ष्म। एष विन्ध्याटवीमुखे विराधसंवादः (ञ) (२)

सीता। अलं दाव एदिणा। पेक्खामि दाव अज्जउत्तहत्थधरिदतालवेण्टादवत्तं अत्तणो दक्खिणारण्णप्पवेसारम्भं। (झ)

राम:। एतानि तानि गिरिनिर्झरिणीतटेषु
वैखानसाश्रमतरूणि तपोवनानि।
येष्वातिथेयपरमाः शमिनो भजन्ते
नीवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि ॥२५॥

(झ)। अलं तावदेतेन, प्रेक्षे तावदार्यपुत्रहस्तधृततालवृन्तातपत्रमात्मनो दक्षिणारण्यप्रवेशारम्भं।

(ञ) लक्ष्मेति। विन्ध्याटवीमुखे विन्ध्यपर्वतस्यारण्यद्वारे। विराधसंवादः विराधराक्षससङ्ग्रामः।

(झ) सीतेति। एतेन विराधराक्षसचित्रदर्शनेन। विभीषकोत्पादकत्वात् अचिरमेव द्रष्टव्यमिति भावः। अग्रिमं ग्रन्थं इति आर्यपुत्रेति। प्रेक्षे पश्यामि। आर्यपुत्रेण हस्ते न धृतं मम मस्तकोपरि धृत्वा नीतं तालवृन्तातपत्रं छत्रं यस्मिन् तं। दक्षिणारण्यप्रवेशारम्भं तस्य चित्रमित्यर्थः।

एतानीति। गिरिनिर्झरिणीनां पार्वत्यनदीनां तटेषु एतानि दृश्यमानानि, तानि वैखानसानां वानप्रस्थमुनिविशेषाणां आश्रमतरवो येषु तानि तथोक्तानि तपोवनानि चिरं ज्ञातानीति शेषः, येषु तपोवनेषु आतिथेयपरमाः आतिथेयं अतिथिसत्कार एव परमं प्रधानकर्तव्यं येषां ते, नीवारमुष्टिं मुष्टिपरिमितम् नीवारतण्डुलं पचन्ति ये ते नीवारमुष्टिपचनाः शमिनः अन्तरिन्द्रियनिग्रहशालिनः गृहिणो गृहस्था गृहाणि भजन्ते आश्रयन्ति; येषु तपोवनेषु गृहस्था मुनयः सन्तीति निष्कर्षः।

"वानप्रस्थो वैखानसोऽग्रह" इति त्रिकाण्डशेषः।

"शमस्तु अन्तरिन्द्रियनिग्रह" इति वेदान्तसारः।

---

(२) संवाधः संरोध इति पाठभेदौ।

लक्ष्म। अयमविरलानोकहनिवहनिरन्तरस्निग्धनीलपरिसरारण्यपरिणद्धगोदावरीमुखरकन्दरः सन्ततमभिष्यन्दमानमेघमेदुरितनीलिमा जनस्थानमध्यगो गिरिः प्रस्रवणो नाम। (ञ)

राम:। स्मरसि सुतनु ! तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपर्य्यासुस्थयो (१) स्तान्यहानि।
स्मरसि सुरसनीरां (२) तत्र गोदावरीं वा
स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्त्तनानि ॥२६॥

"नीवारः मुनिधान्यं स्यात्" इत्यमरः उड़िधान इति वङ्गभाषा।

"पुत्रेषु दारान्निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वे"ति स्मृतेः

सस्त्रीकाश्रमवासिनः सन्तो गृहस्था इति बोध्यम्।

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥२५॥

(ञ) अयमिति। अयमित्यङ्गुल्या निर्द्दिष्टः, अविरला घना ये अनोकहाः वृक्षाः तेषां निवहेन समूहेन निरन्तरं अवकाशरहितं स्निग्धं मसृणं नीलं श्यामवर्णञ्च यत् परिसरारण्यं शेषसीमास्थितं वनं तेन परिणद्धा उभयतीरयोः परिवेष्टिता या गोदावरी तदाख्या नदी तया तस्यास्तरङ्गाघातशब्दादिनेत्यर्थः मुखरं शब्दायमानं कन्दरं गुहा यस्य स तथोक्तः सन्ततं अनवरतं अभिष्यन्दमानैः वर्षद्भिः मेघैः मेदुरितः स्निग्धकृतः नीलिमा श्यामलत्वं यस्य स तथोक्तः। जनस्थानस्य दण्डकारण्यप्रदेशविशेषस्य मध्यगः मध्यवर्त्ती प्रस्रवणो नाम गिरिः पर्वतः विद्यत इत्यर्थः।

"अनोकहः कुठः सालः" "पर्य्यन्तभूः परिसर" इति चामरः।

मेदुरित इति मेदुरः कृत इति तत्करोति इत्यर्थे णिचि कर्म्मणि क्तः।

अभिनयप्रतिकूलमीदृशं दीर्घसमासयोजनमेव भवभूतिप्रबन्धेषु महान् दोष इति काव्यज्ञा आलङ्कारिकाश्च वदन्ति।

स्मरसीति। शोभना तनुर्यस्याः इति सुतनुः तस्याः सम्बोधनम्। तस्मिन् पर्वते

---

(१) सुस्थयोरिति पाठान्तरम्। (२) सरसतीरामिति पाठभेदः।

अपि च

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगा—
दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।
अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो-
रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥२७॥

प्रस्रवणे लक्ष्मणेन प्रतिविहितया अनया सपर्यया पूजया खाद्यानयनभयनिवारणादिशुश्रूषयेत्यर्थः सुस्थयोः उत्पातशून्ययोः दिनानि अहानि स्मरसि त्विमिति काकुः, वा किम्वा तव प्रदेशे सुरसनीरां सुस्वादुजलां गोदावरीं नदीं स्मरसि ? तथा तदुपान्तेषु आवयोः तव मम च वर्त्तनानि अवस्थानानि च स्मरसि किमित्यर्थः ।

अत्र स्मरसीत्येकस्यैव पदस्य वारंवारमुक्त्या अनवीकृतत्वदोषः स च तृतीयपादे स सुखेति चतुर्थपादे च सुखकरेति पाठेन समाधेयः । मालिनीवृत्तम् ॥ २६ ॥

किमपीति । आसत्तियोगात् सन्निधानवशात् मन्दं मन्दम् अल्पमल्पं किमपिकिमपि कदाचिदेतत् कदाचिदन्यत् अधारावाहिकैकविषयमिति यावत् अक्रमेण पर्य्यायराहित्येन, कश्चित् जिज्ञासते, परश्चापरः उत्तरं ददातीत्येव क्रमः ; तत्र तु आवेशातिशयात् कदाचिदुभावेव जिज्ञासितवन्तौ कदाचिदुभावेव वा उत्तरं दत्तवन्तौ इत्येवं रूपेणेत्यर्थः, अविरलितौ परस्परमिलितौ कपोलौ गण्डौ यस्मिन् कर्म्मणीति अविरलितकपोलं यथा तथा जल्पतोरनावश्यकविषयं ब्रुवतोः, तथा अशिथिलपरिरम्भे गाढालिङ्गने व्यापृतौ आसक्तौ एकैकस्य परस्परस्य दोषौ बाहू ययोः तयोस्तयोश्चोरावयोः सम्बन्धे रात्रिः, अविदितं अज्ञातं यथा स्यात् तथा, गता यामाः प्रहरा यस्य सा तथोक्तैव व्यरंसीत् विरता प्रभाता आसीदित्यर्थः । सुखसागरमग्नानां हि दीर्घकालोपि भोगेन तृप्त्यभावात् अल्प इव प्रतिभातीति भावः ।

अत्र यथावद्वस्तुवर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

विरलः 'फांक्' इति यस्य भाषा, स कृत इति इनन्तात् कर्म्मणि क्तः ततो नञ् समासः । किमपि किमपीति वीप्सायां द्विर्वचनम् । मालिनीवृत्तं ॥२७॥

लक्ष्म । एषा पञ्चवट्यां शूर्पणखा (ट)

सीता । हा अज्जउत्त ! एत्तिअं ज्जेव दंसणं । (ठ)

रामः । अयि विप्रयोगत्रस्ते ! चित्रमेतत् । (ड)

सीता । जहा तहा होदु, दुज्जणो असुहं उप्पादेइ । (ढ)

(ठ)। हा आर्य्यपुत्र ! एतावदेव दर्शनम् ।

(ड)। यथा तथा भवतु, दुर्जनोऽसुखमुत्पादयति ।

(ट) लक्ष्मेति । पञ्चानां वटानां समाहार इति पञ्चवटी। इदन्तु अर्थप्रदर्शनमात्रं, वास्तविकन्तु पञ्चाम्रादिवत् पञ्चविधवृक्षविशेषेषु पञ्चवटीशब्दो रूढ़ इति । यथा हेमाद्रिधृतं स्कन्दपुराणम्

"अश्वत्थो बिल्ववृक्षश्च वटधात्र्यावशोककः ।
वटोपञ्चकमित्युक्तं स्थापयेत् पञ्चदिक्षु च ।
अश्वत्थं स्थापयेत् प्राचि विल्वमुत्तरभागतः ।
वटं पश्चिमभागे तु धात्रीं दक्षिणतस्तथा ।
अशोकं वह्निदिक् स्थाप्यं तपस्यार्थं सुरेश्वरि ।
मध्ये वेदीं चतुर्हस्तां सुन्दरीं सुमनोहराम् ।"

(ठ) सीतेति । एतावत् एतत्कालपर्य्यन्तं, दर्शनं साक्षात्कारः तवेति शेषः । चिरकालचित्रदर्शनात् समुत्पन्नतत्तद्भावेन चित्रमेतदिति विस्मृत्य यथार्थैवेयं घटनेति मन्यमाना सीता पुनरपि पूर्ववद्भविष्यतीति मत्वा एवमाहेति बोध्यम् । पूर्वमपि शूर्पणखादर्शनानन्तरमेव सीता हृतेत्यनुसन्धेयम् ।

(ड) राम इति । अयीति सानुनयसम्बोधनम् । विप्रयोगत्रस्ते ! मम विच्छेदभीते ! एतत् दृश्यमानं, चित्रं आलेख्यं न तु वास्तविकघटनेयमिति भयं न करणीयमिति भावः ।

सीतेति । यथा तथा चित्रं प्रकृतं वा । यथार्थं भिन्न अविकलं दुर्जनचित्रमपि तद्भावस्मारकत्वात् असुखं जनयतीत्यर्थः ।

रामः। हन्त! वर्त्तमान इव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रतिभाति। (ण)

लक्ष्म। अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छद्मविधिना
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि।
जनस्थाने शून्ये विकलकरणै (१) रार्य्यचरितै-
रपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥२८॥

(ण) राम इति। हन्तेति विषादसूचकमव्ययम्। वर्त्तमान इव अतीतोऽपीति शेषः। प्रतिभाति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः अविकलचित्रदर्शनादिति भावः।

अथेदमिति। अथेत्यपि विषादसूचकमव्ययम्। पापैः पापाचारिभिः रक्षोभिः मारीचरावणादिभिः राक्षसैः कनकहरिणस्य सुवर्णमृगस्य यत् छद्म छलं तस्य विधिना तदादिकार्य्यकरणेनेत्यर्थः। तथा तत्प्रकारमिदं वृत्तं भूतं घटनमित्यर्थः यथा क्षालितमपि सवंशमारीचरावणादिवधेन सम्पूर्णं परिशोधितमपि व्यथयति अस्मात् दुःखं ददाति तद्घटनमित्यर्थः। शून्ये सहृदयानुभवकारिजनरहिते जनस्थाने विकलकरणैः विह्वलानि स्वस्वकार्य्याक्षमाणि करणानि रामस्येव हस्तपदादीन्द्रियाणि येषु तैः आर्य्यस्य रामस्य चरितैः भूतलावलुण्ठनादिव्यापारैः ग्रावापि पाषाणोऽपि रोदिति क्रन्दतीव, तथा वज्रस्यापि हृदयं वक्षः कठिनं दलति विदीर्य्यत इव। गुरुगभीरशोकावेगेन रामः अवश आसीदिति निष्कर्षः।

अत्र रोदिति दलतीत्यत्र इवशब्दाभावात् "वाच्यावाच्याभिमानिप्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षा"यं, तेन च रामस्य शोकावेगोऽतीव महानिति ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः।

"अथ स्यान्मङ्गले प्रश्ने कार्य्यारम्भविषादयो"रित्यादि मेदिनी।

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि पाषाणः प्रस्तराश्मोपलाश्मानः शिला दृषदिति चामरः।

---

(१) करणैः, कवलकरणैरिति पाठभेदौ।

सीता। (साश्रम) अइ देव! रहुउलाणन्द! एव्वं वि मम कारणादो किलिन्ती (१) आसी। (त)

लक्ष्म। (रामं निर्वर्ण्य साकूतम्) आर्य्य! किमेतत्। (थ)

अयन्ते वाष्पौघस्त्रुटित इव मुक्तामणिसरो
विसर्पन् धाराभिर्लुठति धरणीं जर्जरकणः।
निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया
परेषामुन्नेयो भवति चिरसाध्मातहृदयः (२)[२८]।

(त) अयि देव रघुकुलानन्द एवमपि मम कारणात् क्लान्त आसः।

रोदितीति दलतीति प्रयोगतश्चेति वर्त्तमाना। शिखरिणीवृत्तं रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति लक्षणात्।

रक्षोभिरिति करणे तृतीया। वृत्तमिति कर्त्तरि क्तः ॥२८॥

(त) सीतेति। कारणात् निमित्तात्। क्लान्तः क्लिष्ट आसीः त्वमिति शेषः। सुतरामहमक्षम्येति भावः।

(थ) लक्ष्मेति। निर्वर्ण्य दृष्ट्वा। साकूतं साभिप्रायं कथमिदानीमपि रामो रोदितीत्यभिप्रायेण सहेत्यर्थः।

अयमिति। त्रुटितः छिन्नः मुक्तामणिसरः मुक्ताहारमाल्यमिव अयं दृश्यमानः ते तव वाष्पौघः अश्रुप्रवाहः धाराभिः अविच्छिन्नपातैः विसर्पन् वल्गिङ्गच्छन् जर्जराः भूमौ पतनेन क्षुद्रक्षुद्रांशतया विभक्ताः कणा विन्दवो यस्य स तादृशः सन् धरणीं भूतलं लुठति व्याप्नोति। चिरसीन चिरात्तेन अप्रियत्वेन दुःखेनेति यावत् आध्मातं परिपूरितं हृदयं यस्मिन् स तथोक्तः आवेगः शोकवेगः निरुद्धोऽपि हृदयमध्ये आबद्धोऽपि स्फुरत् स्पन्दमानं अधरयोः नासायाश्च पुटं यस्य स तथोक्तः तस्य भावः स्फुरदधर-नासापुटता तया परेषां अन्येषां उन्नेयः अनुमेयो भवति। तव अधरद्वयं नासाद्वयञ्च कम्पत इति दृष्ट्वा परैरनुमीयते, यत्तव हृदये महान् शोकावेगो वर्त्तत इत्यर्थः।

(१) कलिदी, किलिट्ठी, किलिंदी इति च पाठान्तरम्।

(२) भवति च भराध्मातहृदयः इति पाठान्तरम्।

राम:। वत्स !

तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजन्मा
तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया विसोढ़: ।
दु:खाग्निर्मनसि पुनर्विपच्यमानो
हृन्मर्म्मव्रण इव वेदनां करोति [१]॥३०॥

सीता हद्धी हद्धी, अहं वि अदिभूमिं गदेण रणरणएण अज्जउत्तसुसं विअ अत्ताणं पेक्खामि । (द)

(द) हा धिक् हा धिक्, अहमपि अतिभूमिं गतेन रणरणकेन आर्य्यपुत्रशून्य-मिवात्मानं प्रेक्षे ।

अत्रोपमाऽलङ्कार:। केचित् द्वितीयार्द्धे अनुमानालङ्कारं वदन्ति ।

सरो दध्ययगत्युत्थीभावमालासमीरण इति मेदिनी ।

श्रृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये गुणे रागे द्रवे रस इत्यमर: ।

परेषामिति वा कर्त्तरि कृत्य इति कर्त्तरि षष्ठी ।

शिखरिणी वृत्तं ॥२८॥

तत्कालमिति । प्रियजनस्य सीताया: विप्रयोगात् विरहात् जन्म यस्य स तथोक्त: तीव्रोऽपि तीक्ष्णोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया प्रतिकारेच्छया तत्कालं सीताहरणात् परस्मिन् काल इत्यर्थ: विसोढ़: सह्य: कृत: पुनर्विपच्यमान: चित्रदर्शनात् पुनरप्युद्दीप्त: दु:खाग्नि: हृन्मर्म्मव्रण इव वचसो मध्यगतस्फोटक इव मनसि वेदनां करोति ।

अत्रोपमालङ्कार: । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥३०॥

(द) सीतेति । हाधिगित्यकमेव विषादसूचकमव्ययं, तस्यातिशयार्थे द्विर्वचनम् अतिभूमिं गतेन आधिक्यं प्राप्तेन अतिमहतेत्यर्थ: रणरणकेन उत्कण्ठया।

अत्रोत्कण्ठया रामविरहवदनुभवेन सीताया भविष्यती वास्तविकविरहस्य सूचनात् सामान्यपताकास्थानमेतत् । तथा च दर्पण: —

---

(१) तनोति इति पाठान्तरम् ।

लक्ष्म । स्वगतम् । भवतु, अन्यतः क्षिपामि । चित्रमवलोक्य प्रकाशम् । अथैतन्मन्वन्तरपुराणस्य गृध्रराजस्य तत्रभवतस्तातजटायुषश्चरित्रविक्रमोदाहरणम् । (ध)

सीता । हा ताद ! णिव्वूढो दे अपच्चसिणेहो । [न]

रामः । हा तात ! काश्यप ! शकुन्तराज ! क्व पुनस्त्वादृशस्य महतस्तीर्थस्य साधोः सम्भवः ? । (प)

(न) । हा तात ! निर्व्यूढस्ते अपत्यस्नेहः ।

"यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ।"

"अतिभूमिराधिक्य"मिति शब्दकल्पद्रुमः ।

"रणरणक उत्कण्ठे"ति हैमः ।

(ध) लक्ष्मेति । भवतु, स्वर्गस्वर्गादिचित्रदर्शनेनैव समाप्तं भवतु इत्यर्थः, एतच्चित्रदर्शनेन तत्तद्घटनास्मरणादनयोरत्यन्तव्याकुलत्वादिति भावः । अन्यतः अन्यघटनायाश्चित्रे क्षिपामि सञ्चारयामि सीतारामयोश्चक्षुषी इत्यर्थः । अथेति व्यापारान्तरचित्रदर्शनारम्भे । एतत् दृश्यमानम् । मन्वन्तरं दैवपरिमाणेनैकसप्ततियुगानि तादृशे पुरा काले वर्त्तते इति मन्वन्तरपुराणस्तस्य । गृध्रराजस्य पक्षिराजस्य तातस्य, दशरथस्य मित्रत्वात्तातस्थानीयो जटायुस्तस्य । । चरित्रं निस्वार्थभावेन सीतारक्षणोद्यमादिपरोपकारादिकं, विक्रमः रावणेन सह युद्धोपयोगिमहाशक्तिः तयोरुदाहरणं निदर्शनं तस्य चित्रमित्यर्थः !

(न.) सीतेति । अपत्यस्नेहः सन्तानवात्सल्यं निर्व्यूढः सम्पन्नो जातः सन्तानरूपाया मम रक्षार्थं प्राणत्यागादिति भावः ।

(प) राम इति । तात ! पितृसखत्वात् पितः ! काश्यप ! कश्यपप्रजापतिपौत्र ! स्वपत्न्यां विनतायां कश्यपस्य द्वौ पुत्रौ बभूवतुः अरुणो गरुडश्च, तयोररुणस्यापि द्वौ पुत्रौ सम्पातिर्जटायुश्च इति रामायणवार्त्तानुसन्धेया । शकुन्तराज ! पक्षिश्रेष्ठ ! । तीर्थस्य विद्यापरोपकारादिगुणयुक्तपात्रस्य साधोर्धार्म्मिकस्य सम्भवः, उत्पत्तिः । न कुत्रापीत्यर्थः ।

लक्ष्म। अयमसौ जनस्थानपश्चिमत(१)श्चित्रकुञ्जवान् नाम दनुकबन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यभूभागः तदिदमृष्यमूकपर्व्वते मतङ्गस्याश्रमपदं, इयञ्च श्रमणा नाम सिद्धशवरी, तदेतत् पम्पाभिधानं सरः। (फ)

सीता। जत्थ किल अज्जउत्तेण विच्छड्डिदामरिसाधीणं(२) पमुत्ताकण्ठं रुदिअं आसी। (ब)

(ब)। यत्र किलार्य्यपुत्रेण विच्छर्दितामर्षाधीनं प्रमुक्तकण्ठं रुदितमासीत्।

तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च।

अवतारर्षिजुष्टाम्बु पात्रोपाध्यायमन्त्रिषु।" इति मेदिनी।

(फ) लक्ष्मेति। अयमङ्गुल्या निर्द्दिष्टः असौ सः। तच्छब्दसमानार्थोऽयमदः-शब्दः। तथा च दर्पणः इदमेतददःशब्दानां तच्छब्दसमानार्थतया विधेया एव भवितुं युक्ता इति। चित्रं आश्चर्य्यं कुञ्जं लताद्याच्छादितस्थानमस्यास्तीति चित्रकुञ्जवान्। दनु-कबन्धेन मस्तकशून्यशरीरधारिणा केनचित् दैत्येन अधिष्ठित आश्रितः। मतङ्गस्य तदाख्यस्य मुनेः आश्रमपदं तपोवनम्। श्रमयति तपस्यार्थं आत्मानं या सा श्रमणा। सिद्धशवरी तपःसिद्धा काचन नीचजातीयरमणी। पम्पा अभिधानं नाम यस्य तत् सरः दीर्घिका। अस्य तीरजातफलविशेष एव पिपे इत्युच्यत इति लोकप्रवादः।

(ब) सीतेति। यत्र पम्पासरसि। विच्छर्द्दितः वृद्धिं प्राप्तः योऽमर्षः असहिष्णुता तदधीनं सीताविच्छेदविह्वलत्वप्रयुक्तमित्यर्थः; प्रमुक्तः अनवरुद्धः यावदर्हिर्भवितु-मर्हति तावदर्हिर्गत इत्यर्थः; कण्ठः स्वरो यस्मिन् तत् उच्चैःस्वरमित्यर्थः।

---

(१) जनस्थानपश्चिम इति क्वापि पाठः।

(२) विच्छित्रामरिसाधीणं विसज्जिदामरिसाधीणं इति पाठभेदौ।

रामः । देवि ! रमणीयमेतत् पम्पासरः ।

एतस्मिन् मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-
व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।
वाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले
संदृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥ ३१ ॥

लक्ष्म । अयमार्य्यो हनूमान् ।

सीता । एसो सो चिरणिव्विसजीअलोअपच्चुद्धरण गुरुओव-आरी महाणुभावो मारुदी । (भ)

(भ) । एष स चिरनिर्विंणजीवलोकप्रत्युद्धरणगुरुकोपकारी महानुभावोमारुतिः ।

एतस्मिन्निति । एतस्मिन् पम्पासरसि मदकला मदमत्ता ये मल्लिकाख्याः पक्षि-विशेषाः तेषां पक्षैः व्याधूतानि कम्पितानि स्फुरन्ति प्रकाशमानानि उरुदण्डानि दृढमृणालानि पुण्डरीकाणि पद्मानि येषु ते तथोक्ताः कुवलयिनः उत्पलविशिष्टाः भुवो विभागाः भूप्रदेशाः, वाष्पाम्भसां अश्रूणां परिपतनं क्षरणं उद्गमः पुनरुत्पत्तिः तयोरन्तराले मध्ये, एकः वाष्पाम्बुबिन्दुः पतितः यावदन्य उत्पद्यते तावत्कालमध्य इत्यर्थः संदृष्टाः अवलोकिताः मयेतिशेषः । तदानीं तव विरहदुःखेन अविरतमेव मया रुदितं किन्तु तथापि अयत्नमनोहरत्वात् तत्प्रदेशा दृष्टा इति भावः ।

अत्र दण्डपुण्डेति व्यञ्जनसंघस्य अनेकधा साम्यात् छेकानुप्रासोऽलङ्कारः । प्रहर्षिणीवृत्तं ॥ ३१ ॥

(भ) सीतेति । चिरनिर्विंणस्य अन्यकृतापमानादिभिरुद्वेजितस्य जीवलोकस्य प्रत्युद्धरणेन तत्तद्दुःखविनाशेन गुरुकोपकारी महोपकारी महानुभावो महाप्रभावो मारुतिः मारुतस्य, वायोरपत्यं हनूमान् । धन्योऽयमिति भावः ।

राम: । दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्द्धन: ।
यस्य वीर्य्येण कृतिनो वयञ्च भुवनानि च ॥ ३२ ॥

सीता । वच्छ ! एसो कुसुमिदकअम्बतरुतण्डविदवरहिणो किंणामधेओ गिरी ? जत्थ अणुभावसोहग्गमेत्तपरिसेसधूसरसिरी मुहुत्तं मुच्छन्तो तुए परुदिएण (१) अवलम्बिदो तरुअले अज्जउत्तो आलिहिदो । (म)

(म) वत्स ! एष-कुसुमितकदम्बतरुताण्डवितबर्हिण: किंनामधेयो गिरि: ? अनुभावसौभाग्यमात्रपरिशेषधूसरश्री: मुहूर्त्तं मूर्च्छन् त्वया प्ररुदितेन अवलम्बित-तरुतले आर्य्यपुत्र आलिखित: ।

दिष्टेति । दिष्टेत्यानन्दसूचकमव्ययं । अयं दृश्यमान: स प्रसिद्ध: महाबाहु: विशालभुजबलशाली अञ्जनानन्दवर्द्धन: पुत्रत्वेन अञ्जनाख्याया वानर्या: सुखवर्द्धिका: हनूमानित्यर्थ: । यस्य हनूमतो वीर्य्येण बलेन वयञ्च भुवनानि च कृतिन: सीतोद्धारेण अगद्वेरिरावणवधेन च सफलकामा इत्यर्थ: । हनूमतो बाहुबलेन सीता उद्धारिता रावणश्च हत इति भाव: ।

अत्र भुवनानि चेत्यनेन "कृतानि" इत्यध्याहृत्यान्वय: कार्य्य: अन्यथा "नपुंसक-नपुंसकयोर्नपुंसकमेकतद्वा" इत्यनेन कृतिन इत्यस्य नपुंसकत्वमेव स्यात् । अतएवात्र न्यूनपदत्वदोष:, स तु "वयञ्च जगतीजना" इति पाठेन समाधेय: । तथापाठे तुल्ययोगिताऽलङ्कारश्च स्यात् ॥ ३२ ॥

(म) सीतेति । कुसुमान्येषां जातानीति कुसुमिता: पुष्पिता ये कदम्बतरवस्तेषु ताण्डवान्येषां जातानीति ताण्डविता नृत्यन्त: बर्हिणा मयूरा यत्र स तथोक्त: । यत्र गिरौ तरुतले अनुभावेन तेजसा यत् सौभाग्यं सौन्दर्य्यं तन्मात्रं परिशेषं अवशिष्टं यस्य तादृशी धूसरा पाण्डुवर्णा श्री: शोभा यस्य स: कृशाङ्गोऽपि स्वाभाविकतेज:सम्पन्न इत्यर्थ: ।

---

(१) पक्ष्मेण इति पाठान्तरम् ।

लक्ष्म। सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्माल्यवान् नाम, यस्मिन्
नीलः स्निग्धः (१) श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः।

रामः। वत्सैतस्माद्विरम विरमातः परं न क्षमोऽस्मि
प्रत्यावृत्तः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोगः॥ ३४॥

लक्ष्म। अतः परमार्य्यस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानाञ्च असंख्यातानुवृत्तरोत्तराणि कर्म्माश्चर्य्याणि, परिश्रान्ता चेयमार्य्या, तद्विज्ञापयामि विश्रम्यतामिति (२)। (य)

मुहूर्त्तं मूर्च्छेन् कियन्तं कालं अचेतन्यो भवन् प्रकष्टं रुदितं यस्य तेन अतीव-क्रन्दता त्वया अवलम्बितः धृतः। आलिखितश्चित्रितः।

"मयूरीवर्हिणो वर्हीति "ताण्डवं नटनं नाट्य" मिति चामरः।

सोऽयमिति। ककुभैरर्जुनपुष्पैः सुरभिः शोभनगन्धोपेतः माल्यवान् नाम अत्र दृश्यमानः स प्रसिद्धः शैलः पर्वतः, नूतनः अचिरपूर्णजलः अतएव नीलः श्यामलः स्निग्धः चिक्कणश्च तोयवाहः मेघः यस्मिन् यस्येत्यर्थः शिखरं शृङ्गं श्रयति अवलम्बते।

वत्स! लक्ष्मण! एतस्मात् माल्यवत्पर्वतचित्रदर्शनात् विरम विरम निवर्त्तस्व निवर्त्तस्व। कथमित्याह अतः परं न क्षमो न शक्तोऽस्मि द्रष्टुमिति शेषः। अत्र हेतुमाह, स पूर्वानुभूतः मे मम जानकीविप्रयोगः सीताविरहः पुनः प्रत्यावृत्त इव प्रत्युपस्थित इव।

अत्र भावाभिमानिनो वाच्या क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः स तु वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन सङ्कीर्य्यते।

इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनइत्यमरः। हरीतक्यः फलानीतिवत् ककुभशब्दस्य पुष्पार्थेऽपि वृत्तिः। यस्मिन्नित्यस्यैव यस्येत्यर्थः। "तथा च षष्ठीसप्तम्योरर्थं प्रतिभेदो नास्ति यथा वृक्षस्य शाखा वृक्षे शाखेति विलोचनः"।

मन्दाक्रान्तावृत्तं मन्दाक्रान्ताम्बुधि रसनगैर्मोभनौगौयुग्ममिति लक्षणात्॥३४॥

(य) असंख्येति। आर्य्यस्य भवतः। कपिर्वानरः। असंख्यातानि संख्यारहि-

---

(१) नीलस्निग्ध इति पाठान्तरं। (२) विश्राम्यतामिति पाठभेदः।

सीता। अज्जउत्त! एदेण चित्तदंसणेण पच्चुप्पण्णदोहदाए अत्थि मे विण्णप्पं। (र)

रामः। नन्वाज्ञापय। (ल)

सीता। जाणे, पुणोवि पसण्णगम्भीरासु वणराइसु विहरिस्सं, पवित्तणिम्मलसिसिरावगाहाञ्च भअवदीं भाईरहीं अवगाहिस्सं। (व)

रामः। वत्स लक्ष्मण!

(र)। आर्य्यपुत्र एतेन चित्रदर्शनेन प्रत्युत्पन्नदोहदाया अस्ति मे विज्ञाप्यं।

(व)। जाने, पुनरपि प्रसन्नगम्भीरासु वनराजिषु विहरिष्यामि, पवित्रनिर्म्मलशिशिरावगाहाञ्च भगवतीं भगीरथीमवगाहिष्ये।

तानि बहूनि। उत्तरोत्तराणि क्रमिकाणि कर्म्माश्चर्य्याणि सुग्रीवसख्य-वालिवध—समुद्रलङ्घनादि महाद्भुतानि कर्म्माणीत्यर्थः। "आहिताग्न्यादिषु वा पर" मिति आश्चर्य्यशब्दस्य परनिपातः। इयमार्य्या सीता परिश्रान्ता बहुक्षणं यावत् दण्डायमानतया चित्रदर्शनादिति भावः। विश्रम्यतां सीतयेतिशेषः।

(र) सीतेति। प्रत्युत्पन्नो जातो दोहदोऽभिलाषो यस्याः सा, तस्याः मे मम विज्ञाप्यं निवेद्यं।

(ल) राम इति। नन्विति सम्बोधने। आज्ञापय आदिश। अकृत्रिमपरमप्रेम्ना तवाहमधीन एवास्मि सुतरां विज्ञाप्यमस्तीत्यनुज्ञा आज्ञाप्यमस्तीत्येव वक्तुमर्हसीति रामस्याभिप्रायः।

(व) सीतेति। जाने बुध्ये। मम इच्छास्तीत्यनुमानेनैव त्वया ममाभिलाषः अवश्यमेव पूरणीयः सुतरां पुनरपि पञ्चवटीविहारः गङ्गावगाहश्च ममावश्यम्भावीति ज्ञापनाय इच्छामीत्यनुक्त्वा जाने इत्युक्तं। प्रसन्नाः नूतनपत्रपल्लवशालित्वात् स्निग्धाः गम्भीरा निस्तब्धभीषणाः तासु। पवित्रः पुण्यजनकः निर्म्मलः पापनाशकः शिशिरः शीतलश्च अवगाहः स्नानं यस्यां तां भागीरथीं गङ्गां। तथा च ब्रह्माण्डपुराणं—

लक्ष्म। एषोऽस्मि । (श)

रामः। अचिरं सम्पादनीयोऽस्या दोहद इति सम्प्रत्येव गुरुभिः सन्दिष्टं । तदस्खलितसुखसम्पातं रथमुपस्थापय । (ष)

सीता। अज्जउत्त! तुम्मेहिं वि तहिं गन्तव्वं । (स)

रामः। अयि कठिनहृदये ! एतदपि वक्तव्यमेव ? (ह)

सीता। तेण हि पिअं मे । (च)

लक्ष्म। यथाज्ञापयत्यार्य्यः । इति निष्क्रान्तः ।

(स)। आर्य्यपुत्र युष्माभिरपि तस्मिन् गन्तव्यं ।

(च)। तेन हि प्रियं मे ।

अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति ।
स्नानमात्रेण गङ्गायां सद्यः पुण्यस्य भाजनम् ॥

(श) लक्ष्मेति । आदिश्यतामिति शेषवाक्यं ।

(ष) राम इति । गुरुभिर्वशिष्ठादिभिः, सन्दिष्टं वाचिकं प्रेषितं । न केवलं ममायत्नात् अपि तु गुरूणामादेशादपि अवश्यमेव अस्या अभिलाषः पूरणीय इति भावः । तत् तस्मात् अस्खलितः अभ्रष्टः सुखसम्पातः सुस्थतया गमनं यस्मात् तत् तथोक्तं समानभावेन चलनशीलमित्यर्थः । अन्यथापूर्णगर्भायाः चक्रोद्धत्तनादनवरतमूर्द्धाधोगमनेन रथघर्षेण च नितरां कष्टं भविष्यतीति भावः ।

(स) सीतेति । इदानीं राजकार्य्यव्यग्रतया यदि रामः तत्र न यास्यतीति शङ्कया युष्माभिरपि तस्मिन् गन्तव्यमिति सीतया प्रार्थितमिति बोध्यं ।

(ह) राम इति ।·कठिनं हृदयं यस्याः सा तस्याः सम्बोधनं ! त्वां विहाय अहं स्थातु नार्हामीति येन हृदयेन आशङ्का कृता तत्तव हृदयं कठिनमेवेति भावः । एतदपि वक्तव्यमेव इति काकुः अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । त्वया विना स्थातुमशक्यत्वात् तवैतत्प्रार्थनाभावेऽपि अवश्यमेव त्वया सार्द्धमहं गमिष्यामि; सुतरां प्रार्थनावाक्यमिदं निष्प्रयोजनमिति भावः ।

राम:। प्रिये ! इतो वातायनोपकण्ठे (१)मुहूर्त्तं सन्निविष्टौ भवाव:। (क)

सीता। एव्वं भोदु, ओहीरिज्जामि क्खु परिस्समजणिदाए णिद्दाए। (ख)

राम:। तेन हि निरन्तरमवलम्बस्व मामत्र शयनाय। (ग)

जीवयन्निव ससाध्वसश्रम-
स्वेदबिन्दुरधिकण्ठमर्प्यताम्।
बाहुरैन्दवमयूखचुम्बित-
स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रम: ॥३५॥

(ख)। एवं भवतु अपक्षिये खलु परिश्रमजनितया निद्रया।

(क) राम इति। वातस्य अयनं गृहमध्ये प्रवेशो यस्मात् तत् वातायनं गवाक्षं तस्य उपकण्ठे समीपे। मुहूर्त्तं अल्पकालमित्यर्थ: सन्निविष्टौ शयितौ भवाव: आवामिति शेष:।

(ख) सीतेति। एवं भवतु वातायनसमीपे आवयो: शयनं भवतु इत्यर्थ:। परिश्रम: चित्रदर्शने दण्डायमानत्वेन य आयासस्तज्जनितया निद्रया अपक्षिये अपहृता आक्रान्तास्मीत्यर्थ:।

(ग) राम इति। तेन हि निद्राकर्षणेनैव हेतुना। अत्र अस्मिन् वातायनोपकण्ठे निर्निविद्यति अन्तरावकाशो विभागो यस्मिन् तत् [illegible] यथा स्या-त्तथा मामवलम्बस्व धारय।

केन प्रकारेणावलम्बे इत्याह जीवयन्निति। साध्वसं चित्रे रावणादिदर्शनाद्भयं श्रम: दण्डायमानत्वेन चित्रदर्शनादायास: तयो र्ये स्वेदबिन्दव: भयपरिश्रमाभ्यामुत्पन्ना घर्म्मबिन्दव स्तै: सह वर्त्तमान इति ससाध्वसश्रमस्वेदबिन्दु: अतएव इन्द्रोयन्द्रस्य इम

---

(१) वातायनाकण्ठे इति पाठान्तरम्।

सर्वाकारयन् सानन्दम् । प्रिये ! किमेतत् । (घ)

विनिश्चेतुं शक्यो (१) न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो (२) निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च सम्मीलयति च (३) ॥ ३६ ॥

इति ऐन्दवास्तैर्मयूखैः किरणैः चुम्बितः मिलितः, अत एव स्यन्दी जलस्रावी यश्चन्द्र-मणिहारः चन्द्रकान्तमणिमाला तस्य विभ्रम इव विभ्रमो विलासो यस्य स तथोक्तः, जीवयन्निव । नितान्तशीतलतया मामुच्छ्वासयन्निव स्थितः बाहुभुजः, अधिकण्ठं मम गलदेशे अर्पितां स्थाप्यतां त्वयेति शेषः ।

अत्र लुप्तोपमाऽलङ्कारः जीवयन्निवेति क्रियोत्प्रेक्षया सङ्कीर्णः ।

अधिकण्ठमिति विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः ।

चन्द्रकरस्पर्शे चन्द्रकान्तमणी जलं स्रवतीति प्रवादः ।

रथोद्धता वृत्तं रान्नराविह रथोद्धता लगाविति लक्षणात् ॥३५॥

(घ) तथेति । तथा कारयन् स्वकीयगलदेशे सीताबाहुमर्पयन् रामः सानन्दमाह-इत्यन्वयः । एतत् कण्ठे तव बाहुस्थापनात् परं अनुभूयमानं अवस्थान्तरं किं कीदृशं जातमिति शेषः ।

जातमवस्थान्तरमेव विवृणोति विनिश्चेतुमिति । इति शब्देन सीतास्पर्शजनितो रामस्य तदानीन्तनो भाव उच्यते, तेनायमर्थः । इति तव स्पर्शजनितो वर्त्तमानो मदीयोभावः, सुखं विनिश्चेतुं न शक्यः सुखत्वेन निर्णेतुं न शक्यते सम्यगनुभवसामर्थ्याभावादितिभावः । वा अथवा इति एष भावः, दुःखं विनिश्चेतुं न शक्यः अन्तःकरण-प्रतिकूलवेदनीयस्यैव दुःखपदार्थत्वात् एतद्भावस्य तु सर्वदैवाभिलषणीयत्वेन अन्तःकरण-प्रतिकूलवेदनीयत्वाभावादिति भावः । वा अथवा एष भावः, प्रमोहो विनिश्चेतुं न शक्यः,

---

(१) शक्यं इति क्वापि पाठः । (२) प्रबोध इति पाठान्तरं ।
(३) भ्रमयति समुन्मीलयति च इति पाठान्तरम् ।

सीता । विहस्य । थिरप्पसादा तुम्हे, इदो दाणिं किमपरं । (ङ)

राम: । म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि

सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

(ङ) स्थिर प्रसादा यूयं, इत इदानीं किमपरम् ?

प्रमोहत्वेन, अज्ञानत्वेनापि निर्णेतुं न शक्यत इत्यर्थः 'सीतास्पर्शजन्योऽयं भाव' इति तात्त्विकज्ञानादिति भावः । वा किम्वा अयं भावः, निद्रा विनिर्णेतुं न शक्यः निद्रात्वेनापि निर्णेतुं न शक्यत इत्यर्थः ; युगपत् सर्वेन्द्रियविश्रामो हि निद्रा अर्थात्तत्र कस्यापीन्द्रियस्य वृत्तिर्नास्ति, अतत्तु त्वगिन्द्रियग्राह्यस्पर्शानुभवादिति भावः । किमु शब्दो विकल्पे । अयं भावः विषविसर्पो विनिर्णेतुं न शक्यः; विषजनितविपर्याप्यरोगविशेषत्वेनाप्यवधारयितु न शक्यत इत्यर्थः, वेदनाननुभवादिति भावः । तथा अयं भावः, मदो मद्यपानजनितमोहविशिष्टानन्दोपि विनिर्णेतुं न शक्यः, मद्यपानाकरणादितिभावः। निश्चयाभावे कारणमाह तवेति । हि यस्मात् तव स्पर्शे स्पर्शे प्रतिस्पर्शे परिमूढः स्वस्वविषयग्रहणासमर्थ इन्द्रियगणो मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि यस्मिन् स तथोक्तः मनसो विषयग्रहणासामर्थ्ये अन्येषामिन्द्रियाणां सुतरामसामर्थ्यादितिभावः । विकारः अन्यथाभावः अवशत्वमिति यावत् मम चैतन्यं अनुभवशक्तिं भ्रमयति अस्थिरयति च, सम्मीलयति मुद्रयति विलोपयति चेति यावत् । तव स्पर्शजनितविकारे सति क्वचित् मम चैतन्यं अस्थिरं सत् किमपि निर्णेतुं न शक्नोति, क्वचित्तु विलुप्तमिव स्यादिति निष्कर्षः ।

अत्र पूर्वार्द्धे स्पर्शजनितायामवशतायां सुखादीनां संशयात् तस्य च निश्चयाभावात् शुद्धसन्देहालङ्कारः । चतुर्थपादे च एकविकाररूपकर्त्तृकारकस्य भ्रमयति सम्मीलयतीति क्रिययोरनेकयोरन्वयात् दीपकञ्चेत्यनयोः परस्परमनपेक्षस्थितिः संसृष्टिः ।

शिखरिणीवृत्तं ॥३६॥

(ङ) सीतेति । यूयं त्वमित्यर्थः गुरुत्वाद्बहुवचनं । स्थिरो निश्चलः प्रसादोऽनुग्रहो येषां ते स्थिरप्रसादाः । इतः अस्मात् कारणात् इदानीं अपरं प्रियवाक्यभिन्नं किं वक्तव्यमित्यर्थः । अनुग्रहकारिणो हि अनुग्राह्यजनं प्रति सर्वदैव प्रियं वदन्तीति भावः ।

म्लानस्येति । हे सरोरुहाक्षि ! हे पद्मलोचने ! एतानि ते तव सुवचनानि मधुर–

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि ! (१)
कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥३७॥

सीता । प्रिअंवद ! एहि संविसह्म (२)

इति शयनाय समन्ततो निरूपयति । (च)

रामः । किमन्वेष्टव्यम् । (छ)

(च) प्रियंवद एहि संविशावः ।

वाक्यानि ध्यानस्य सांसारिकार्थचक्रक्लेशैः शुष्कप्रायस्य जीवो जीवनमेव कुसुमं तस्य विकाशनानि प्रफुल्लताजननानि, सन्तर्पणानि सम्यक् तृप्तिकराणि, सकलेन्द्रियमोहनानि सर्वेषामिन्द्रियाणां अवशतासम्पादकानि श्रवणं प्रत्येव एकाग्रतया अन्येषामिन्द्रियाणां कार्य्याभावादिति भावः । कर्णामृतानि कर्णयोरमृतवत् प्रीतिजनकानि, तथा मनसश्च रसायनानि औषधविशेषवत् बलकराणि उत्साहवर्द्धकानीत्यर्थः ।

अत्र जीवकुसुममस्येति निरङ्गं केवलरूपकं, अन्यत्र तु निरङ्गं मालारूपकमित्यनयोः सङ्करः ।

तथा एतानि ते सुवचनानीत्यनेन समाप्तत्वात् पुनः कर्णामृतानीत्यनेन आत्तत्वात् समाप्तपुनरात्ततादोषः ; स च चतुर्थपादं तृतीयपादस्थाने पठित्वा चतुर्थपादस्थाने वाक्यान्यमूनि मधुराणि सरोरुहाक्षि इति पाठेन समाधेयः । रसायनमाह भावप्रकाशे ।

यज्जराव्याधिविध्वंसि वयसः स्तम्भकं तथा ।
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं भेषजं तद्रसायनम् ।

वसन्ततिलकं वृत्तं ॥३७॥

(छ) सीतेति । अतीवप्रियोक्तिकरत्वात् रामस्य प्रियंवद इति सम्बोधनम् संविशावः स्वपिवः । समन्ततः सर्वतः । निरूपयति अन्विष्यति।

(छ) राम इति । किमन्वेष्टव्यं किं विचेतव्यं तवावश्यकपदार्थस्य मयैवसम्पादनीयत्वात् तव किमप्यन्वेष्टव्यं नास्तीत्यर्थः ।

---

(१) एतानि तानि वचनानि सरोरुहाक्ष्या इति क्वापि पाठः । (२) सवस्य इति पाठान्तरम् ।

आविवाहसमयाद् गृहे वने
शैशवे तदनु यौवने पुनः ।
स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यया
रामबाहुरुपधानमेष ते ॥ ३८ ॥

सीता । निद्रां नाटयन्ती । अत्थि एदं अज्जउत्त ! अत्थि एदं ।

इति स्वपिति । (ज)

रामः । कथं प्रियवचना वक्षसि प्रसुप्तैव । निर्वर्ण्य सस्नेहम् । (झ)

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।

(ज) । अस्तीदं आर्यपुत्र ! अस्तीदं ।

उपधानमेवान्विष्यतीति विविच्याह आविवाहेति । विवाहसमयात् आ, विवाहकालादारभ्य अनु तत्पूर्वमित्यर्थः शैशवे बाल्यकाले गृहे, पुनः तदनु तत्पश्चात् यौवने काले वने स्वापहेतुः शयनोपकरणं अन्यया स्त्रिया अनुपाश्रितः अनवलम्बितः केवलं त्वयैवावलम्बित इति न ते परिहरणीय इति भावः । एष रामबाहुः ते तव उपधानं उपबर्हः 'बालिस' इति यस्य प्रसिद्धिः आसीदिति शेषः । अत एवेदानीमपि स एव बाहुरुपधानमस्तु इति भावः ।

अत्र गृहवनयोः शैशवयौवनयोश्च अनुक्रमेणान्वयात् यथासंख्यं तथा बाहौ आरोप्यमाणस्य उपधानत्वस्य प्रकृतशयनोपयोगितया परिणामश्चालङ्कारः अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । उपधानन्तूपबर्ह इत्यमरः रथोद्धतावृत्तं ॥३८॥

(ज) सीतेति । तव बाहुः इदं मम उपधानमस्तीत्यर्थः । इति स्वीकरोमि स्वपिमि च तवैवेति भावः । इति पूर्वोक्तमुक्त्वेत्यर्थः स्वपिति रामबाहाविति शेषः ।

(झ) राम इति । शयितजनवाक्यपरिशयने वक्षसोर्योगात् वक्षसि शयनं भवतीति वर्णितमस्तु मे वेत्युक्तं ।

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः (१) ॥ ३८ ॥

प्रविश्य प्रतिहारी । देव ! उवत्थिदो । (अ)

(अ) । देव ! उपस्थितः ।

इयमिति - इयं सीता गेहे गृहे लक्ष्मीः कमला, तथा इयं नयनयोश्चक्षुषोः अमृतवर्त्तिः सुधामयी तूलिका कज्जलादिलेपनार्था, असौ अनुभूयमानः अस्याः सीतायाः स्पर्शः वपुषि देहे बहुलः प्रचुरः चन्दनरसः चन्दनद्रवः तद्वत् सुशीतल इत्यर्थः । तथा अयं कण्ठे गले न्यस्त इति शेषः, बाहुः भुजः शिशिरमसृणः हिमवत् स्निग्धः मौक्तिकसरः मुक्तामाला, तद्वत् आनन्दकर इत्यर्थः । सुतरां अस्याः सीतायाः सम्बन्धि किं वस्तु न प्रेयः प्रियतमं अपि तु सर्वमेव प्रियतमम् ; तु किन्तु परं केवलं विरहो विच्छेदः असह्यः अतीव दुःखकरत्वात् सोढुमशक्यः । यदिशब्दः सम्भावनायां एतत् सर्वं सम्भाव्यत इत्यर्थः ।

अत्र प्रथमपादे गेहनयनरूपविषयभेदेन एकस्याः सीताया अनेकधोल्लेखात् उल्लेखालङ्कारः, तत्र च भेदेऽभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तियोगोऽज्ञेयः । द्वितीयतृतीयपादयोः समासाभावेऽपि सुखं तव कुरङ्गाक्षि । सरोजमितिनान्यथेतिवत् रूपकद्वयं ; तथा किमस्या न प्रेय इति वाक्यं प्रति पूर्वेषां त्रयाणां वाक्यानां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं ; तथा प्रियतमायाः सीताया अप्रियतमविरहोत्पत्तेर्विषमालङ्कारश्चेत्येतेषां निरपेक्षस्थितेः संसृष्टिः ।

यदि (व्य) पक्षान्तरम् । सम्भावना इति शब्दकल्पद्रुमः । शिखरिणी वृत्तम् ॥३८॥

(अ) प्रविश्येति । प्रतीहारी अन्तःपुरद्वाररक्षिका काचित् स्त्री । द्वारस्थिता च प्रतीहारीति मेदिनी ।

उपस्थित इत्यनेन वक्ष्यमाण दुर्मुख इत्यस्यान्वयात् उपस्थितो दुर्मुख इति वाक्यं भवेदित्यभिप्रेत्य प्रतीहार्य्या देव उपस्थित इत्युक्तं । किन्तु पूर्वश्लोकस्थ विरह इत्य-

---

(१) यदि पुनरसह्यो न विरह इति पाठान्तरम् ।

रामः। अये! कः?।

प्रति। आसन्नपरिचारओ देवस्स दुम्मुहो। (ट)

रामः स्वगतम्। शुद्धान्तचारी दुर्मुखः, स मया पौरजानपदानपसर्पितुं प्रयुक्तः। प्रकाशम्। आगच्छतु। (ठ)

प्रतिहारी निष्क्रान्ता

प्रविश्य दुर्मुखः। स्वगतम्। हा कधं सीदादेइए ईरिसं अचिन्तणिज्जं जणाववादं देवस्स कधइस्सं। अहवा णिओओ क्खु ईरिसो मन्दभाअस्स। (ड)

(ट) आसन्न परिचारको देवस्य दुर्मुखः।

(ड) हा कथं सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि?। अथवा नियोगः खलु ईदृशो मन्दभागस्य।

'उपस्थित' इत्यस्यान्वयसम्भवेन "सीतायाविरह उपस्थित" इति वाक्यात् आसन्नसीताविरहसूचनादिकं पताकास्थानमिदम्। तथा चोक्तं साहित्यदर्पणे—

"द्व्यर्थोवचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः।
प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम्"॥

(ट) प्रतीति। देवस्य भवतः। आसन्नः निकटवर्त्ती सन् परिचरति सेवते इत्यासन्नपरिचारकः। 'खानसामा' इति यस्य भाषा। दुष्टं अप्रियभाषणेन निन्दितं मुखं यस्य स दुर्मुखः दुर्मुखनामा कश्चित् जनः। एष तु जन्मक्लीवः कृतक्लीवो वा विश्वस्तो ह्यन्तःपुरकिङ्कर आसीदिति मन्तव्यं अन्यथा अन्तःपुरकिङ्करत्वं परचित्तपरिज्ञानाय प्रेषणञ्च न स्यात्।

(ठ) राम इति। शुद्धान्तचारी अन्तःपुरस्थायी। पौरजानपदान् अयोध्यावासिनः तत्प्रदेशवासिनश्च जनान् अपसर्पितुं पर्य्यटितुं अनुरक्ता विरक्ता वा, निन्दाकारकाः प्रशंसाकारका वा जना इति परीक्षितुमित्यर्थः प्रयुक्तः प्रेरितः। इति शिरश्चालनेन सूचितः।

(ड) प्रविश्येति। देवस्य समीप इतिशेषः। मन्दभागस्य अल्पभाग्यस्य ममेतिशेषः।

सीता । उत्स्वप्नायते । हा अज्जउत्त ! (१) कहिं सि? । (ढ़)

रामः । अये ! सैवेयं रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद्विरह-भावना देव्याः स्वप्नोद्वेगं करोति । सस्नेहमङ्गमस्याः परामृशन् । (ण)

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यत्
विश्रामो हृदयस्य यत्र, जरसा यस्मिन्नहार्य्यो रसः ।
कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं
भद्रं तस्य (२) सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते (३)॥४०

(ढ)। हा आर्य्यपुत्र ! कस्मिन्नसि ? ।

। ईदृशः खलु वियोगः] सकलवृत्तान्तं विदित्वा स यथायथं ममान्तिके वक्तव्यः एवमेवादिष्टोऽस्तीत्यर्थः । सुतरां रामस्यायहातिशये सीतापवादो वक्तव्य एवेति सज्जन-स्यापवादप्रकाशात् मन्दमेव भाग्यं ममेति भावः ।

(ढ) सीतेति । उत्पन्नः स्वप्नो यस्याः सा उत्स्वप्ना सा इवाचरतीति उत्स्वप्नायते॰ स्वप्ने प्रलपतीत्यर्थः । निद्रितावस्थायां विषयानुभवः स्वप्नः ।

(ण) रामइति । रणरणकदायिनी उद्वेगकारिणी । विरहभावना मम विच्छेद-चिन्ता । स्वप्नोद्वेगं स्वप्नेऽपि तादृशमेव विरहोद्वेगं करोतीत्यर्थः । दुश्चिन्ता जाग्रदव-स्थायां यदर्थं कृता, स्वप्नेऽपि सा तत्दर्शयतीति रीतिः । अङ्गं परामृशन् अङ्गे हस्तं स्पर्शयन् ।

ईदृक् परमपतिव्रतायाः सीताया निरन्तरं सुखन्तु नासीत्रव, किन्तु कायं वनवासादि-विविधदारुणक्लेश एवासीदिति विभाव्य भृशमनुतप्त आह अद्वैतमिति । यत् भार्य्यारूपं वस्तु; सुखदुःखयोरद्वैतं अभिन्नमाश्रयं पत्युः सुखेन सुखि, दुःखेन च दुःखीत्यर्थः । तथा सर्वास्ववस्थासु सम्पत्सु विपत्सु च अनुगुणं अनुकूलं न तु सम्पत्तावनुकूलं विपत्तौ तु प्रतिकूलमिति भावः । यत्र भार्य्यारूपे वस्तुनि हृदयस्य सांसारिकाशेषक्लेश-

---

(१) सौम्य इत्यधिकः पाठः क्वापि ।

(२) प्रेम इति क्वचित्पाठः । (३) प्रार्थ्यते इति पाठभेदः ।

दुर्मु। (उपसृत्य।) जअदि जअदि देवो। (त)

रामः। ब्रूहि, यदुपलब्धम्। (थ)

दुर्मु। उवत्थुअन्ति देअं पोरजाणवदा, विसुमरिदा अह्मे महाराअदसरहस्स रामदेएण त्ति। (द)

(त)। जयति जयति देवः।

(द)। उपस्तुवन्ति देवं पौरजानपदाः, विस्मारिता वयं महाराजदशरथस्य रामदेवेनेति।

भोगपरिश्रान्तस्य मनसः विश्रामः श्रमापनोदनं विषयान्तरक्लिष्टं मनः यत्प्राप्य तृप्यतीत्यर्थः यस्मिन् भार्य्यारूपे वस्तुनि जरसा वार्द्धक्येनापि रसोऽनुरागो न हार्य्यः नं हर्त्तुं दूरीकर्त्तुं शक्यः, वार्द्धके हि प्रायेणैवोत्साहादयो मनोवृत्तयो नश्यन्ति किन्तु भार्य्यायामनुरागो न नश्यतीति भावः। यत् भार्य्यारूपं वस्तु कालेन पुत्राद्युत्पत्तिप्रभृतिसमयेन आवरणस्य लज्जासङ्कोचादेरत्ययादपगमात् परिणते परिपक्वे स्नेहसारे स्नेहस्योत्कृष्टांशे स्थितं कामहर्ष्याद्यभावेन केवलाकृत्रिमप्रेमपात्रं भवतीत्यर्थः। तस्य सुमानुषस्य भार्य्यारूपसज्जनस्य तत् प्रसिद्धं एकं केवलं निरवच्छिन्नमिति यावत् भद्रं मङ्गलं कथमपि महाकष्टेनेत्यर्थः प्राप्यते पत्येति शेषः। क्वचित् कस्यचिज्जनस्य पत्नी जन्मान्तरीयमहातपःक्लेशादिना निरवच्छिन्नसुखिनी स्यात्, न तु सर्वेषां; सुतरां सीताया निरवच्छिन्नं सुखं नाभूदिति कृत्वा समानुशोचनमनर्थकमिति भावः।

अत्र भार्य्यायाः प्रियतमत्वस्थापनकार्य्यं प्रति बहुतरकारणोक्तेः समुच्चयोलङ्कारः। तथा अप्रस्तुत सुमानुष सामान्याभिधानात् प्रस्तुत स्वीयरूप सुमानुषविशेष प्रतीतेः अप्रस्तुतप्रशंसा, अनयोरङ्गाङ्गि भावेन सङ्करः।

द्वयोर्भावो द्विता, द्वितैव द्वैतं प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्, ततो नञ् समासः।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं "सूर्य्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडित" मिति-लक्षणात् ॥ ४० ॥

(थ) राम इति। यदुपलब्धं श्रुतं तद्ब्रूहीत्यर्थः।

(द) दुर्मु इति। उपस्तुवन्ति प्रशंसन्ति। रामदेवेन देववत् प्रभावशालिना रामेण वयं महाराजदशरथस्य विस्मारिताः विस्मृतिं प्रापिताः। दशरथादधिकगुणवान् राम इत्यर्थः उत्कृष्टवस्तुलाभे पूर्वलब्धनिकृष्टवस्तुविस्मृतिः स्वाभाविकीति भावः।

रामः। अर्थवाद एषः, दोषन्तु मे कञ्चित् कथय, येनस प्रतिविधीयते। (ध)

दुर्मु। साश्रम्। सुणादु देओ। कर्णे एवमिदम्। (न)

रामः। अहह! तीव्रसंवेगो वाग्वज्रः। इति मूर्च्छति। (प)

दुर्मु। आस्ससदु देओ। (फ)

(न)। शृणोतु देवः।

(फ)। आश्वसितु देवः।

महाराजदशरथस्येति "स्मृत्यर्थ कर्मणी" ति कर्मणि षष्ठी।

(ध) राम इति। अर्थस्य गुणस्य वादः कथनमित्यर्थवादः। प्रशंसेत्यर्थः। "अर्थवादः प्रशंसा" चेति हलायुधः। कैचित्तु प्रशंसानिन्दान्यतरस्य वादः कथनमर्थवादः। तथा च पूर्वमीमांसार्थसंग्रहे लोगाक्षिभास्करः।

"प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यमर्थवादः।" इति।

तथा चार्थवादः प्राधान्येन द्विविधः स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्चेति। अत्र तु एष "विश्रारिता" इत्यादिना त्वयोक्तः अर्थवादः स्तुत्यर्थवादः प्रशंसाकथनमित्यर्थः। प्रतिविधीयते प्रतिकारः क्रियते विनाश्यत इति यावत्।

(न) दुर्मु इति। 'कर्णे एवमिव' मित कश्चिन्। एवमिवमित्यस्य दुर्मुखपाठ्यत्वे तु 'एव्व एव्व' मिति स्यात्। कर्णे कर्णसमीपे मुखमुपनीय एवमेव ईदृशमेवेदं दुर्मुखो वदतीत्यर्थः। दुर्मुखेन निभृतमुक्तवचनन्त्वेतत् यथा "अस्माकं राजा राम एतावान् सरलबुद्धिर्येन लङ्कायामेकाकिनी युवतिः सीतावस्थितेति दोषावस्थाभावसम्भावनायामपि तेनासंशयमेव गृहीता सुतरामन्याय्यमेत" दित्यादिरूपं किञ्चित्। स्वाभाविकस्वरेण तदुच्चारणे यदि कश्चिदन्यः शृणुयात्, सीता वा जागरिता शृणुयात्तदा महान् दोषः स्यादिति निभृतोक्तिज्ञापनार्थमुक्तं कर्णे इत्यादि।

(प) राम इति। अहहेति महाखेदसूचकमव्ययं। तीव्रो महान् सम्वेगो यस्य सः।

रामः । आश्वस्य । (व)

हा हा धिक् परगृहवासदूषणं यद्
वैदेह्याः प्रशमितमद्भुतैरुपायैः ।
एतत्तत् पुनरपि दैवदुर्विपाका-
दालर्कं विषमिव सर्वतः प्रसृप्तम् ॥ ४१ ॥

तत् किमत्र मन्दभाग्यः करोमि । विमृश्य सकरुणं ।
अथवा किमन्यत् । (भ)

दुर्मुखोक्तवाक्यमेव वज्र इतिरूपकालङ्कारः वज्रवत् महाप्रहारेण अतिदुःसहवेदनाकरत्वादिति भावः ।

(व) राम इति आश्वस्य लब्धसंज्ञो भूत्वेत्यर्थः । आङ्पूर्वश्वसधातोरनुज्ञायां प्रयोग एव मूर्च्छारोगस्य महौषधमिति नाटककवयोमन्यन्ते इति निर्णीयते । तथाच प्रायेण सर्वत्र आश्वसिहि आश्वसितु इत्यु क्तिभावेनैव मूर्च्छापन्नर्थं तन्यमापद्यत इति दृश्यते ।

हाहेति । वैदेह्याः सीतायाः यत् परगृहवासदूषणं एकाकिन्या लङ्कावस्थानजनितदोषसंशयः अद्भुतैरुपायैः आश्चर्यैरग्निपरीक्षादिभिः साधनैः प्रशमितं दूरीकृतं, तदेतत् परगृहवासदूषणं दैवदुर्विपाकात् दुरदृष्टपरिणामात् अलर्कस्य क्षिप्तकुक्कुरस्य इदम् इत्यालर्कं विषमिव पुनरपि सर्वतः सर्वाङ्गेषु सर्वासु दिक्षु च प्रसृप्तं व्याप्तं । यथा क्षिप्तकुक्कुरदंशविषं तदानीं मन्त्रौषधादिना उपशमितमपि कालान्तरे सर्वाङ्गेषु व्याप्तं सद् उत्पद्यते, तद्वदग्निपरीक्षादिना सीतायाः परगृहवासदोषसंशयस्तदानीमपनीतोऽपि इदानीं सर्वदेशेषु व्याप्त इत्यर्थः ।

अत्रोपमालङ्कारः । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥४१॥

(भ) तदिति । तत्तस्मात् । प्राणाधिकसीतापरित्यागस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् सीतारक्षणे च दारुणलोकापवादस्य दुःसहत्वात् एतयोर्मध्ये किं करोमीत्यर्थः । विमृश्य विविच्य । अन्यत् किं करोमीत्यर्थः । लोकसन्तोषाय सीतामेव त्यजामीति भावः ।

सतां केनापि कार्य्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।
यत् पूरितं (१) हि तातेन माञ्च प्राणांश्च मुञ्चता ॥ ४२ ॥

सम्प्रत्येव भगवता वशिष्ठेन सन्दिष्टम् । अपि च । (म)

यत् सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैः
लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम् ।
मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती
स्याच्चेदस्मिन् हन्त ! धिङ्मामधन्यम् ॥ ४३ ॥

सीतापरित्यागे युक्तिमाह सतामिति । सतां साधूनां केनापि अनिर्व्वचनीयेन दुष्करेणापीत्यर्थः कार्य्येण कर्म्मणा लोकस्य जनस्य आराधनं सन्तोषः व्रतं व्रतवद-वश्यकर्त्तव्यमित्यर्थः । हि तथाहि तातेन बहुदर्शिना राज्ञा दशरथेन माञ्च प्राणांश्च मुञ्चता त्यजता सता यत् व्रतं पूरितं परिसमापितम् । प्रतिज्ञाभङ्गे पापं मिथ्यावादितया प्रजानामविश्वासेनासन्तोषश्च स्यादिति विविच्य तातेन लोकानां सन्तोषायैव अहं निर्व्वासितः तच्छोकेन प्राणाश्च त्यक्ताः ; सुतरां मया लोकसन्तोषाय ततोऽल्पतर-सीतापरित्याग एव कर्त्तव्य इति भावः ।

अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, तथा मुञ्चतेत्येकया क्रियया माञ्च प्राणांश्च इत्यनयोरन्वयात् तुल्ययोगिता चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कराऽलङ्कारः ॥ ४२ ॥

सीतापरित्यागस्य कर्त्तव्यतायां युक्त्यन्तरमाह सम्प्रतीति । सम्प्रत्येव ननु बहुपूर्वम्, येन विस्मृतिः स्यादिति भावः । सन्दिष्टम् अष्टावक्रमुखेन "युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्या" इत्यनेन सर्वं विहायापि लोकानुरागवर्द्धनं कर्त्तव्यमिति वाचिकं प्रेरितमित्यर्थः । सुतरां वशिष्ठोपदेशोऽपि सीतापरित्यागपक्षमेव प्रमाणयतीति भावः । अपि च सीता-परित्यागे अन्याच युक्तिरस्तीत्यर्थः ।

तद्युक्त्यन्तरमाह यदिति । सवितुः सूर्य्यस्यापत्यानीति सावित्राः तैः सूर्य्यवंश्यैः लोकश्रेष्ठैः भूमिपालैः यत् शुद्धं निर्म्मलं चरित्रं साधु सम्यक् दीपितं प्रकाशितमासीत

---

(१) पूजितमिति क्वापि पाठः ।

हा देवि! देवयजनसम्भवे! हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रीकृतवसुन्धरे! हा जनकवंशनन्दिनि! हा पावकवशिष्ठारुन्धतीप्रशस्तशीलशालिनि! हा रामैकजीविते! हा महारण्यवासप्रियसखि! हा तातप्रिये! हा स्तोकप्रियवादिनि! कथमेवंविधायास्तवायमीदृशः परिणामः। (य)

चेत् यदि मत्सम्बन्धात् मम सम्पर्कात् अस्मिन् तस्मिन् च रघौ कश्मला मलिना निन्दारूपेत्यर्थः किंवदन्ती जनश्रुतिः स्यात्, हन्त खेदे! तर्हि अधन्यं पापिनं मां धिक् निन्दामित्यर्थः। सीतारचणे निन्दारूपजनश्रुतेरनिवार्य्यत्वात् सीतापरित्याग एव मया कर्त्तव्य इति भावः।

"कश्मलं मलिने विषु" इति हेमः।

शालिनीवृत्तं "मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकै" रिति लक्षणात्। ॥ ४३ ॥

एवं परित्यागस्यावश्यकर्त्तव्यत्वानिश्चयेन शोकोदयाद्विलपति हा देवीति। देवा इज्यन्ते पूज्यन्तेऽस्मिन्निति देवयजनं यज्ञस्थलं तस्मात् सम्भवति या तत्सम्बोधनम्। अयुक्तशोणितजाततया बीजदोषोऽपि ते नास्तीति भावः। स्वस्या आत्मनो जन्मैवानुग्रहो दया तेन पवित्रीकृता वसुन्धरा पृथिवी यया सा। तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते—

"शतजन्मपुण्यवतां गृहे जाता पतिव्रता।
पतिव्रताप्रसूः पूता जीवन्मुक्तः पिता तथा।"

ईदृशपतिव्रतारत्नत्यागो दारुणदुःखकर इति भावः। जनकवंशनन्दिनि जनककुलानन्दकारिणि! धार्म्मिकस्यानन्दो धर्म्मेणैवोत्पद्यत इति महाधर्म्मवती त्वमिति भावः। पावको वह्निः। पावकवशिष्ठारुन्धतीभिः प्रशंसितं यत् शीलं स्वभावः तेन शालत इति सा सीताचरित्रम् अग्निना परीक्षाकाले वशिष्ठारुन्धतीभ्यान्तु सर्वदैव प्रशंसितमिति रामायणे द्रष्टव्यम्। पावकः सर्वदेवमयः, वशिष्ठस्त्रिकालज्ञो ब्रह्मर्षिः, अरुन्धती च पतिव्रताशिरोमणिः अतिसत्यवादिभिरमीभिर्यतस्त्वं प्रशंसिता ततस्त्वं परमपतिव्रता, नास्त्यत्र संशय इति भावः।

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः।
नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥ ४४ ॥

राम एव एकमद्वितीयं जीवितं जीवनं यस्याः सा, हा राममयजीवने इत्यर्थः सुतरामीदृश्याः परित्यागात् महती कृतघ्नता स्यादिति भावः। महारण्यवासप्रियसखि! महावनवासेऽपि सहवर्त्तिनि! या महारण्यवासे मम शुश्रूषार्थं अनावश्यकत्वेऽपि स्वयमेव सहचारिणी बभूव, तामेवाहमेकाकिनीं महारण्ये विसर्ज्जयामीति मत्तो जगत्यां कृतघ्नो नास्तीति भावः। हा तातप्रिये! पितृप्रीतिकारिणि! सुतरां तव परित्यागेन स्वर्गस्थो महागुरुः पितापि मां प्रति महाविरक्तो भविष्यतीति भावः। स्तोकमल्पं प्रियं प्रीतिकरञ्च वदितुं शीलं यस्याः सा, तेन त्वं ममातीव प्रीतिपात्रभूतासि, तेन तव परित्यागो हृदयविदारक इति भावः।

अत्र गद्यभागे परिकरालङ्कारः "उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मत" इति लक्षणात्।

एवंविधाया असाधारणनानागुणशालिन्या इत्यर्थः। अयं मया क्रियमाणः परित्यागरूपः। ईदृशो दारुण इत्यर्थः। परिणामः शेषफलम्।

अत्रांशे विभावनाविशेषोक्त्योः सन्देहसङ्करालङ्कारः।

त्वयेति। त्वया करणभूतया जगन्ति भुवनानि पुण्यानि पादरजःस्पर्शादिना पवित्रभूतानि, किन्तु त्वयि अपुण्याः अपवित्राः दुष्टा इत्यर्थः जनोक्तयः 'लङ्कायामेकाकिनी स्थिता सीता कथं चरित्ररक्षणक्षमा आसी' दित्येवम्भूता जनप्रवादा वर्त्तन्त इति शेषः। तथा त्वया लोका नाथवन्तः अधिपतिशालिनः लक्ष्मीरूपत्वात् त्वमेव जनानां नाथा ईश्वरीत्यर्थः, किन्तु त्वं अनाथा प्रभुशून्या रक्षकरहितेति यावत् सती विपत्स्यसे वने विपदं प्राप्स्यसि। रामेण मनसि सीताया निर्वासनस्य निश्चितत्वात् "अनाथा विपत्स्यस" इत्युक्तमिति बोध्यं।

अत्र पूर्व्वार्द्धे लोकचरित्रवैचित्र्याद्विरोधसमाधानं, परार्द्धे च ईश्वरेच्छयेति विरोधाभासोऽलङ्कारः।

यथा 'त्वयि त्व' मित्यनयोः परं तुशब्दः किन्तुशब्दो वा भेदप्रकाशनार्थं शक्यः,

दुर्मुखं प्रति। ब्रूहि लक्ष्मणम्, एष ते नूतनो राजा रामः समाज्ञापयति। कर्णे एवमेवम्। (२)

दुर्मु। कधं दाणिं अग्गिपरिसुद्धाए गब्भ परिप्फुडिद-पवित्तर

(ल) कथमिदानीं अग्निपरिशुद्धाया गर्भपरिस्फुटितपवित्रघुकुलसन्तानाया देव्या दुर्जनवचनाद्विसर्जनमध्यवसितं देवेन?

किन्तु नोक्त इति वाच्यानभिधानदोषः; स च 'त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्योऽपुण्यास्तु ते तृणाम्' इति पाठेन 'त्वन्नाथा' इति पाठेन च समाधेयः।

पतिव्रतायाः पादरजःस्पर्शे पृथिव्याः पवित्रत्वे प्रमाणं यथा—ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्

"सतीनां पादरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा।

पतिव्रतां नमस्कृत्य मुच्यते पातकान्नरः।"

सीताया लक्ष्मीरूपत्वे प्रमाणं यथा पद्मपुराणम्—

"अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्वतः।

शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफल्गुने"। इत्यादि॥ ४४॥

(२) दुर्मुखमिति नूतनः अदृष्टपूर्वाश्रुतपूर्वकर्मा इत्यर्थः। य एवमग्निपरीक्षया निर्दोषतया निश्चिताम् आसन्नप्रसवाम् अभिन्नहृदयाम् एकान्तविश्वासकारिणीं परम-प्रियतमां निर्वासयितुमर्हति, स नूतन एवेति भावः। इयन्तु गभीरविषादाक्षेपोक्तिः। कर्णे दुर्मुखस्य कर्णसमीपे मुखमुपनीय एवमेवमाहेत्यर्थः। तद्वचनन्तु यथा "सम्प्रत्येव सीता पञ्चवटीदर्शनाय आग्रहं कृतवती, अतएव तत्प्रदर्शनच्छलेन रथेन तत्र नीत्वा विसर्ज्य द्रुतं निवर्त्तस्वागच्छ" इति इत्येव लक्ष्मणं ब्रूहीत्यर्थः।

अत्र 'नितान्तनीचजातीयस्य कस्यचित् सामान्यकिङ्करस्य वचनविश्वासेन सीतापरित्यागो रामस्य विचारनैपुण्यशून्यताम् अवैधोपायेनापुत्रप्रजयशःप्रियताञ्च प्रकटयति" इति केचिदिदानीन्तनाः शिक्षितम्मन्याः समालोचका रामचरित्रे दोषमारोपयन्ति; नतु जानन्ति ते यत् इदानीमिव तदानीं नासन् प्रायेण मिथ्यावादिनः, येन रामस्य

कुउलसन्ताणाए देईए दुज्जणवअणादो एव्वं अणज्जं अजभवसिदं देवेण ? (ल)

राम:। शान्तम्। कथं दुर्ज्जना: पौरजानपदा:। (व)

इक्ष्वाकुवंशोऽभिमत: प्रजानां
जातञ्च दैवाद्वचनीयवीजम्।
यच्चाद्भुतं कर्म्म विशुद्धिकाले
प्रत्येतु कस्तद्भुवि (१) दूरवृत्तम् ? ॥ ४५ ॥

दुर्म्मुख वचने संशयो भवेत्, अपिच सीताहरणस्य श्रुतत्वात् अग्निपरीक्षायाश्चाश्रुतत्वात् लोकापवादो रामेणानुमितोऽत्यल्पं पल्लवितेन।

(ल)। दुर्म्मुख इति गर्भे परिस्फुटित: प्रकाशित: पवित्रो रघुकुलसन्तानो यस्या: तस्या: गर्भिणी–मरणसम्भवे गर्भनाशावश्यम्भावात् गुरुतरपातकमेतदिति भाव:। अनार्य्यम् असाधु, अध्यवसितं निश्चितम् अत्यन्तासङ्गतमेतदिति भाव:।

(व) राम इति। शान्तं विरतं भवतु इति शेष: प्रजाम्प्रति तव दुर्जन इति वाक्यं न वाच्यमित्यर्थ:।

पौरजानपदानामदुर्ज्जनत्वं प्रतिपादयितुमाह इक्ष्वाकिति। प्रजानां इक्ष्वाकुवंश: अभिमत: राजत्वेन अभीष्ट: अतएव इक्ष्वाकुवंशीयं मां प्रति स्वभावतो विद्वेषवशात् अपवादं घोषयन्तीति न सम्भवतीति भाव:। तर्हि कथमपवादं कुर्वन्तीत्याह, दैवात् दुरदृष्टवशात् वचनीयवीजं लङ्कायामेकाकिन्या अवस्थानरूपं निन्दाकारणं जातम् सुतरां प्रकृष्टकारणं प्राप्यैव अपवदन्ति कथमन्यथा तदपवादविषयपरिहार: स्यादिति भाव:।

अग्निपरीक्षया सीताचरित्रविशुद्धिं विश्वस्य अपवादान्निवर्त्तन्तामिति चेत्तत्राह, विशुद्धकाले अग्निपरीक्षया निर्दोषत्वप्रतिपादनसमये यच्च अद्भुतं स्वयमग्निदेवेन सीतामङ्के निधाय तस्या निर्दोषत्वं सुखेनैव यत् प्रतिपादितं, तादृशम् आश्चर्यं कर्म्म आसीदिति शेष:, दूरवृत्तम् अतिदूरवर्त्तिलङ्कायां जातं तत् कर्म्म भुवि पृथिव्यां को जन: प्रत्येतु विश्वसितु अपि तु कोऽपि नेत्यर्थ:। दूरवृत्तस्य प्रत्यक्षाभावात्

(१) कस्तद्वराति इति क्वापि पाठ:।

तद्गच्छ ।

दुर्मुखः । हा देव ! इति निष्क्रान्तः । [अ]

रामः । हा कष्टम् ! अतिबीभत्सकर्म्मा नृशंसोऽस्मि संवृत्तः ।(प)

शैशवात् प्रभृति पोषितां प्रियां

सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् । [१]

(अ)। हा देवि ?।

लोकपरम्परया श्रवणस्य तु प्रायेण वालीकत्वाच्च तदविश्वासो न दोषायेति भावः।

अत्र यतो दूरवृत्तम् अतः कः प्रत्येत्विति प्रत्ययाभावं प्रति दूरवृत्तत्वपदार्थस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमुक्तार्थापत्तिरलङ्कारः ।

अभिमत इति "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः । प्रजानामिति "क्तस्य च वर्त्तमाने" इति कर्त्तरि षष्ठी ।

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४५ ॥

(प) राम इति । अतिबीभत्सम् अकारणसहधर्म्मिणीपरित्यागात् अतिनिन्दनीयं कर्म्म यस्य स तथोक्तः । नृशंसः क्रूरः ।

नृशंसतां प्रति कारणमाह शैशवादिति । शैशवात् प्रभृति । बाल्यकालादवधि पोषितां पालितां प्रियां प्रीतिकरीं सौहृदात् प्रणयात् अपृथगाश्रयाम् एकस्थानस्थिताम् इमां सीतां सौनिकः पशुपक्षिमांसविक्रयकारी (कषाइ इति यस्य प्रसिद्धिः) गृहश-कुन्तिकां गृहपालितपक्षिणीमिव छद्मना कपटतया मृत्यवे मरणाय परिददामि अर्पयामि । अनन्तहिंस्रसमाकुले महारण्ये निर्वासनात् मरणमस्या अवश्यम्भावीति परमप्रियतमाया ईदृशमरणसम्पादकात् मत्तोऽन्यः को नाम नृशंसोऽस्तीति भावः ।

अत्र पूर्णोपमालङ्कारः । तेनाहमतीव कदर्य्य इति व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

---

(१) अपृथगाश्रयामिमामिति पाठान्तरम् ।

छद्मना परिददामि मृत्यवे
सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ।४६।

तत् किमित्यस्पर्शनीयः पातकी देवीं दूषयामि । [ख]

सीतायाः शिरः स्वैरमुन्नमय्य बाहुमाकर्षन् । (छ)

अपूर्वकर्मचाण्डालमयि मुग्धे ! विमुञ्च माम् ।
श्रितासि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमम् ।।४७।

सूनया प्राणिहिंसया संसृष्ट इति सौनिकः "तेन दीव्यतो"त्यादिना ठक्। "वैतंसिकः सौनिकश्च मांसिकः कौटिकस्तथे"ति हेमः।

रथोद्धता वृत्तं ॥४६॥

(ख) तदिति। अस्पर्शनीयः स्पर्शायोग्यः। पातकी अपतितभार्य्यापरित्यागेन पातित्यजनकपापवान्। देवीं सीतां देवीवत् सच्चरित्रामिति भावः। दूषयामि स्पर्शेन अपवित्रां पापिनीं वा करोमि।

अपतितपरित्यागी पातित्यमाह गोतमः। ब्रह्महा–सुराप-गुरुतल्पग-पितृमातृसु-तत्यागि–पितृमातृयोनिसम्बन्धाग–स्तेन नास्तिक–निन्दितकर्माभ्यासि–पतिताऽत्याग्यपतित-त्यागिनश्च पतिताः।"

पतितस्पर्शे स्नानमाह मनुः—

"दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा ।
शवं तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ।"

पतितस्पर्शे तु तत्पापसंक्रममेव ह गरुडपुराणं—

"आलापाद्गात्रसंस्पर्शात् संवासात् सहभोजनात् ।
आसनाच्छयनाद् यानात् पापं संक्रमते नृणाम् ।"

(छ) सीताया इति। स्वैरं मन्दं उन्नमय्य उत्थाप्य।

अपूर्वेति। अयि मुग्धे ! सरलबुद्धिशालिनि ! न तु सज्जनदुर्जनविवेकशालिनी अर्थः, अपूर्वः अदृष्टपूर्वोऽश्रुतपूर्व इत्यर्थः कर्मणा कृतघ्नतानृशंसव्यवहारादिना चार्ये च

इत्यात्मानं। हन्त ! विपर्य्यस्तः सम्प्रति जीवलोकः, अद्य पर्य्यवसितं जीवितप्रयोजनं रामस्य, शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत्, असारः संसारः, कष्टप्रायं शरीरम् । अशरणोऽस्मि, किं करोमि, का गतिः, क्व गच्छामि । अथवा [च]

चाण्डालः, न तु जात्या चाण्डालः तस्मात् कृतघ्नतादिकर्म्मणा यद्यपि केचित् रत्नाकरादयः कर्म्मचाण्डाला आसन्, तथापि ईदृशभार्य्यापरित्यागात् कदर्य्यातिकदर्य्यः कर्म्मचाण्डालः कश्चिदपि नासीत् नवा वर्त्तत इति अपूर्वपदप्रयोगस्याभिप्रायः । स विमुच्य स्वयमेव परित्यज । कथमित्याह चन्दनभ्रान्त्या चन्दनतरुभ्रमेण दुष्टोविपाकः परिणामफलं मरणमित्यर्थः यस्य तम् विषद्रुमं विषवृक्षं श्रितासि अवलम्बितवत्यसि । सत्पुरुषभ्रमेण अतिदुर्जनं मां पतित्वेन प्राप्तवतीत्यर्थः । सतत्वं तत्परित्याग एव श्रेयानिति भावः ।

अत्र यस्मात्चन्दनभ्रमेण विषद्रुमाश्रयाभावात् वाक्यार्थोऽसम्भवन् चन्दनभ्रमेण विषद्रुमाश्रय इव सत्पुरुषभ्रमेण अतिदुर्जनाश्रयः कृत इति बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयतीति असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना, तथा त्वं मां त्यजेति विषद्रुमाश्रयस्य हेतुत्वात् कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । ४७

(च) हन्तेति । हन्त खेदे । जीवलोकः सजीवपदार्थः । विपर्य्यस्तः विपरीतः संवृत्तः । पूर्व्वं य एव लक्ष्मणादयो दास दासादयश्च त्वया सहैकत्रावस्थाने परमस्नेहव्यापत्य हरादिना उत्तरोत्तरवर्द्धमानसुखकरा आसन्, त एवेदानीं तवाभावेन तव स्मृतिरत्यापकतया क्रमिकवर्द्धमानदुःखसाधका भवेयुरित्यर्थः । अद्य सीतापरित्यागदिने रामस्य जीवितप्रयोजनं जीवनोद्देश्यम् ऐहिकसुखमित्यर्थः पर्य्यवसितं परिसमाप्तम् इतः परं तव शोकेन सर्व्वदैव सर्व्वथा दुःखस्यैवावश्यम्भावादिति भावः । जीर्णारण्यं जीर्णं शुष्कविरलवृक्षप्रायम् अरण्यमिव जगत् भुवनं शून्यं शून्यमित्यर्थः तव शोकजनितदुःखस्यैव सर्व्वभोदनिवारकतया आश्वाससाधकपदार्थाभावादिति भावः । निबिडारण्ये नवपत्रपल्लवदर्शनादिना कियानाश्वासः स्यादपि, शुष्कारण्ये तु विषाद एवेति ज्ञापनाय जीर्णपदं प्रयुक्तमिति बोध्यं । न विद्यते सारं वरं उत्कृष्टपदार्थः सुखमिति

दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमर्पितम्। [१]
मर्म्मोपघातिभिः प्राणैर्वज्रकीलायितं स्थिरैः (२) ॥४८॥

हा अम्ब ! अरुन्धति ! हा भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ ! हा भगवन् पावक ! हा देवि भूतधात्रि ! हा तात जनक ! हा तात ! हा मातरः ! हा प्रियसख महाराज सुग्रीव ! हा सौम्य हनुमन् ! हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण ! हा सखि त्रिजटे ! दूषिताः स्थ, परिभूताःस्थ रामहतकेन। अथवा कोनामाहमेतेषामाह्वाने ? [क]

यावत् यस्मिन् सः असारः संसारः जगत् सुखशून्यं जगदित्यर्थः। सीताऽभावेन सर्व्वस्यैव दुःखत्वादिति भावः। कष्टप्रायं दुःखबहुलम् एतेन किञ्चित् सुखमस्तीति ज्ञायते, तत्तु वैराग्येन वनवासादौ न तु गृह इति भावः। अशरणः रक्षकशून्योऽस्मि दारुणदुःखहन्तादिति भावः। का गतिरुपायः आश्वासं प्रतीति भावः। अथवा किम्वा आश्वासोपायान्वेषणं निष्फलमित्यर्थः।

कुत इत्याह। दुःखसम्वेदनायैव कष्टानुभवायैव रामे मयि चैतन्यम् अर्पितं निहितं विधिनेति शेषः। मर्म्म जीवस्थानम् उपहन्तुं प्रहर्त्तुं शीलं येषां तैः स्थिरैः अपसारयितुम् इष्यमाणैरपि निश्चलैः प्राणैः वज्रकीलं वज्रनिर्म्माणसाधनवस्तुनिर्म्मितशङ्कुः (पेरेक इति यस्य प्रसिद्धिः) तेन इव आचरितमिति वज्रकीलायितम्। नितान्तकठिनतया वज्रकीलं यथा कथमप्यपसारयितुं न शक्यते, तथा दारुणदुःखयातनयापि प्राणा न यान्तीत्यर्थः। प्राणानां सद्भाव एव मर्म्मपीड़ा स्यात्तु प्राणाभाव इति प्राणा एव मर्म्मोपघातिन इति भावः।

अत्र पूर्व्वार्द्धे एवशब्दो अवशब्दसमानार्थः, तेन वाच्या भावाभिमानिनी-क्रियोत्प्रेक्षा द्वितीयार्द्धे तु वाच्या सादृश्यबोधनादुपमालङ्कारः अनयोस्तिलतण्डुलवत् संसृष्टिः।

"मर्म्म जीवस्थान"मिति शब्दनिर्घण्टः ॥४८॥

(क) हा अम्बेति। पावक ! वह्ने। भूतधात्रि पृथिवि तात दशरथ मातरः कौशल्यादयः त्रिजटा नाम काचित् राक्षसी लङ्कावस्थानकाले सीतायास्तत्त्वावधानकारिणी

---

(१) आहितामिति क्वापि पाठः। (२) दृढ़ैरिति पाठान्तरं।

ते हि मन्ये महात्मानः कृतघ्नेन दुरात्मना ।
मया गृहीतनामानः स्पृश्यन्त इव पाप्मना ॥४८॥

सकलभयनिवारिणी सान्त्वनाकारिणी आसीत्, इति परमोपकारित्वात्तस्याः सम्बोधनं । दूषिताः स्थ, परिभूता अवमानिता स्थ, सीतापरित्यागेन युष्मिति शेषः । तथा च सर्वैरेव युष्माभिः नितान्तनिर्मलचरित्रतया सीतायाः प्रशंसा कृता, इदानीं तस्या एव चरित्रदोषापवादेन परित्यागात् मया सर्वेषामेव मिथ्यावादित्वदोषः प्रतिपादितः, वाक्याविश्वासेन अवमानना च कृतेति भावः । हतः पातित्यजनकसद्भार्यापरित्यागपापेन नष्टप्रायः, हत एव हतकः कुत्सायां कप्रत्ययः, रामश्चासौ हतकश्चेति रामहतकः अभिधानाद्विशेषणस्य परनिपातः । आह्वानि सम्बोधने अहं कः अपि तु कोऽपि न, अनधिकारीत्यर्थः ।

अथ हेतुमाह ते हीति । हि यस्मात् कृतघ्नेन सीतायाः प्रशंसोच्चारादिना महोपकारिणां तेषां दोषावमाननाभ्यामपकारिणेत्यर्थः । दुरात्मना अपतितभार्यात्यागात् पापात्मना मया गृहीतानि उच्चारितानि नामानि येषां ते तथोक्ताः ते अरुन्धत्यादयो महात्मानः पुण्यवन्तः पाप्मना पापेन स्पृश्यन्ते सम्बध्यन्त इव इत्यहं मन्ये ।

अत्र भावाभिलाषिणी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, तथाहि पापस्पर्शं प्रति मया गृहीतनामत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कृतघ्नमाह प्रायश्चित्ततत्त्वधृतस्कन्दपुराणम्—

"कृतस्य दोषं वदति हिंसकामाम्नः करोति यः ।
न अरेत कृतं यस्तु आश्रमान् यस्तु दूषयेत् ।
सर्वांस्तानृषिभिः सार्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः ।"

कृतघ्नस्य प्रायश्चित्तानपनेयपापत्वमपि तत्रैवोक्तं, यथा—

"ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे च गुरुतल्पगे ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥"४८

योऽहम्—

विस्रम्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्रा-
मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।
आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वीं
क्रव्याद्भ्यो बलिमिव निर्घृणः क्षिपामि ॥५०॥

सीतायाः पादौ शिरसि कृत्वा । देवि ! देवि ! अयं पश्चिमस्ते रामस्य शिरसि पादपङ्कजस्पर्शः । इति रोदिति । (ख)

विस्रम्भादिति । निर्घृणः निर्दयः विस्रम्भात् 'अयं मम प्रियतमः पति'रिति विश्वासात् उरसि वक्षसि निपत्य स्थित्वा लब्धनिद्रां गृहस्य शोभां लक्ष्मीस्वरूपाम् आतङ्केन कयाचित् शङ्कया आतङ्कजनितदोषश्वासेनेत्यर्थः स्फुरितः कम्पितः कठोरः पूर्णो यो गर्भस्तेन गुर्वीं भारवतीं तां प्रियगृहिणीं प्रियतमां भार्य्याम् उन्मुच्य उत्तोल्य क्रव्याद्भ्यो मांसभोजिजन्तुभ्यः व्याघ्रादिभ्यः इत्यर्थः बलिमिव खाद्यमिव क्षिपामि अर्पयामि । इतोऽधिका का नाम नृशंसताऽस्तीति भावः ।

अत्रोपमालङ्कारः ।

क्रव्यं मांसमदन्तीति क्रव्यादः "क्रव्ये च" इति अस्त्येः क्विप् ।

कारुण्यं करुणा घृणा इत्यमरः ।

प्रहर्षिणी वृत्तं ॥५०॥

(ख) सीताया इति । कृत्वा अर्पयित्वा । रामस्य शिरसि ते तव पादपङ्कजस्पर्शः अयं पश्चिमः शेषः नातःपरं पुनर्भविष्यतीत्यर्थः ।

ननु रामस्य शिरसि सीतायाः पादस्थापनं नितान्तमनुचितमिव प्रतिभाति ।

गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ।

अस्य शिरोवचनेन रामस्य सीताया महागुरुत्वादिति चेन्न सत्यम्—

नेपथ्ये। अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम्। (ग)

रामः। ज्ञायतां भोः ! किमेतत्। (घ)

पुनर्नेपथ्ये। ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम्।

लवणत्रासितः स्तोमस्त्रातारं (१) त्वामुपस्थितः॥५१॥

रामः। आः ! कथमद्यापि राक्षसत्रासः ? तद्यावदस्य दुरात्मनः कुम्भीनसीपुत्रस्य समुन्मूलनाय शत्रुघ्नं प्रेषयामि। कतिचित् पदानि गत्वा पुनः प्रतिनिवृत्य। हा देवि ! कथमेवंविधा गमिष्यसि। भगवति ! वसुन्धरे ! श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीम्। (ङ)

पृथिव्यां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि।

तेजश्च सर्वदेवानां मुनीनाञ्च सतीषु च।

इतिश्च तैर्यदा यदैव सीतायां महासतीज्ञानं तदा तदैव शिरसा रामेण तत्पदपङ्कजस्पर्शाः कृताः, अयन्तु तेषां शेष इति दिक्।

(ग) नेपथ्य इति। ब्रह्मणे विप्राय हितं ब्रह्मण्यं, न ब्रह्मण्यं अब्रह्मण्यं ब्राह्मणानामहितम् उत्पात इत्यर्थः। उपस्थितमिति शेषः।

वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिरित्यमरः।

(घ) राम इति। एतदुक्तं किं कथमिति ज्ञायतामित्यर्थः। परिजनानुद्दिश्य रामस्योक्तिरियं।

ऋषीणामिति। उग्रं घोरं दुश्चरं तपो येषां तेषां यमुनातीरवासिनाम् ऋषीणां स्तोमः समूहः लवणेन लवणाख्यराक्षसविशेषेण त्रासितः भयं प्रापितः सन् त्रातारं रक्षकं त्वाम् उपस्थितः। लवणादात्मनो रक्षयितुं तव समीपमागत इत्यर्थः॥५१॥

(ङ) राम इति। आ इति कोपसूचकमव्ययम् तथा च आस्तु स्यात् कोपपीडयोरित्यमरः। अद्यापि रावणवधादव्यवहितपरकालेऽपि। सानुचरसवंशरावणवधेन विरोधिनो राक्षसा भयेन शान्तिमुपगताः, अनुक्तास्तु पूर्वस्मादेव सनातनधर्म्माविरोधे

---

(१) शरण्यम् इति क्वचित् पाठः।